

Friedrich von Schiller

ΦΡΗΝΤΡΙΧ ΣΙΛΛΕΡ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ
ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΣΕ ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ-ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ-ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ
ΚΩΣΤΑΣ ΑΝΔΡΟΥΜΙΔΑΚΗΣ

ΙΔΕΟΓΡΑΜΜΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συνομογραφίες	9
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	
Πρώτη επιστολή	11
Δεύτερη επιστολή	14
Τρίτη επιστολή	18
Τέταρτη επιστολή	22
Πέμπτη επιστολή	27
Έκτη επιστολή	31
Έβδομη επιστολή	42
Όγδοη επιστολή	45
Ένατη επιστολή	49
Δέκατη επιστολή	55
Ενδέκατη επιστολή	62
Δωδέκατη επιστολή	67
Δέκατη τρίτη επιστολή	72
Δέκατη τέταρτη επιστολή	80
Δέκατη πέμπτη επιστολή	84
Δέκατη έκτη επιστολή	92
Δέκατη έβδομη επιστολή	97
Δέκατη όγδοη επιστολή	101
Δέκατη ένατη επιστολή	105
Είκοστή επιστολή	113
Είκοστή πρώτη επιστολή	117
Είκοστή δεύτερη επιστολή	121
Είκοστή τρίτη επιστολή	128
Είκοστή τέταρτη επιστολή	135
Είκοστή πέμπτη επιστολή	144
Είκοστή έκτη επιστολή	150
Είκοστή έβδομη επιστολή	160
Σημειώσεις	173
ΕΠΙΜΕΤΡΑ	187
F. Schiller: 'Η Αναγγελία των Όρων	189

Τίτλος πρωτοτύπου:
Friedrich Schiller, *Über die ästhetische Erziehung des Menschen
in einer Reihe von Briefen.*

'Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε με την εύγενική χορηγία
του Ίνστιτούτου Goethe.

ISBN 960-7633-7158-38-5

© Χρήστος Α. Δάρρας
Έκδοσις Ήλεκτρογραμμα, Τημοσφάκτου 65, 10680 Αθήνα.
© Κώστας Ανδρουλαδάκης.

Σημειώσεις	195
G.W.F. Hegel: <i>Αισθητική</i>	197
Σημειώσεις	203
W. v. Humboldt: <i>Περί του Σόλλερ</i>	205
Σημειώσεις	208
Κ. Ανδρουλιδάκης: <i>Επιλεγόμενα</i>	211
Σημειώσεις	225
Χρονολόγιο	229
Βιβλιογραφία	235

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A	Πρώτη δημοσίευση των <i>Αισθητικών Έπιστολών</i> στο περιοδικό <i>Οί Όρες</i> (1795)
B	Δεύτερη έκδοση: F. Schiller, <i>Kleinere prosaische Schriften</i> , τ. 3, Λαϊβία 1801, σ. 44-309.
Ακαδ.	<i>Kant's gesammelte Schriften</i> , έκδ. Πρωτοκλής Άκαδημίας των Έπιστημών, Βερολίνο 1900 κ.ε.
Δοκίμα	Ί. Κάντ, <i>Δοκίμια</i> , εισαγ., μετάφρ., σχόλια Ε.Π. Παπανούτσος, Άθήνα 1971.
ΘΜΗ	Ί. Κάντ, <i>Θεμελίωση της μεταφυσικής των ήθων</i> (<i>Grundlegung zur Metaphysik der Sitten</i>)(έλλην. έκδ.: <i>Τά θεμέλια της μεταφυσικής των ήθων</i> , εισαγ., μετάφρ., σχόλια Γ. Τσαβάρας, Άθήνα 1984).
ΚΚΔ	Ί. Κάντ, <i>Κριτική της κριτικής δύναμης</i> (<i>Kritik der Urteilskraft</i>)(έλλην. έκδ.: εισαγ., μετάφρ., σχόλια Κ. Ανδρουλιδάκης, Άθήνα 2002).
ΚΚΑ	Ί. Κάντ, <i>Κριτική του καθαρού Λόγου</i> (<i>Kritik der reinen Vernunft</i>)(έλλην. έκδ.: Α' μέρος: μετάφρ., σχόλια Ά. Γιανναράς, Άθήνα 1977-79, Β' μέρος: μετάφρ., σχόλια Μ. Φ. Δημητρακόπουλος, Άθήνα 1983-87).
ΚΠΛ	Ί. Κάντ, <i>Κριτική του πρακτικού Λόγου</i> (<i>Kritik der praktischen Vernunft</i>)(έλλην. έκδ.: μετάφρ., σημειώσεις, επιλεγόμενα Κ. Ανδρουλιδάκης, Άθήνα 2004).
ΝΑ	Φ. Σόλλερ, <i>Περί χάριτος και αξιοπρέπειας</i> (<i>Über Anmut und Würde</i>).
ΗΨ	R. Eisler, <i>Handwörterbuch der Philosophie</i> , έκδ. R. Müller-Freienfels, Βερολίνο, 2η έκδ. 1922.
SW	<i>Sämtliche Werke</i>
<i>Werke und Briefe</i>	F. Schiller, <i>Werke und Briefe</i> , έκδ. O. Dann, A. Gellhaus, K. H. Hölzinger κ.ά., Deutscher Klassiker Verlag, Φραγκφούρτη 1988 κ.ε.

Δεύτερη ἐπιστολή

Ἄλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε, τάχα, νὰ μπορῶ νὰ κάμω μιὰ καλύτερη χρῆση τῆς ἐλευθερίας πού μου παραχωρεῖτε, ἀπὸ τὸ νὰ ἀπασχολῶ τὴν προσοχή σας ἐπάνω στὴν σκηνὴ τῶν καλῶν τεχνῶν; Δὲν εἶναι τουλάχιστον ἐκτὸς χρόνου νὰ ἀναζητοῦμε ἕναν κώδικα γιὰ τὸν αἰσθητικὸ κόσμον, ἐνῶ οἱ ὑποθέσεις τοῦ ἠθικοῦ κόσμου προσφέρουν ἕνα τόσο πολὺ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, καὶ τὸ φιλοσοφικὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα προκαλεῖται ἐμφαντικὰ ἀπὸ τίς περιστάσεις τῆς ἐποχῆς νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ τελειότερο ὄλων τῶν ἔργων τέχνης, μὲ τὴν οἰκοδόμησι μιᾶς ἀληθινῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας;

Δὲν θὰ ἤθελα νὰ ζῶ σὲ ἕναν ἄλλον αἰῶνα καὶ νὰ ἔχω ἐργαστεῖ γιὰ ἕναν ἄλλον αἰῶνα. Εἶναι κανεὶς ἐξίσου πολίτης τῆς ἐποχῆς, ὅπως εἶναι καὶ πολίτης τοῦ κράτους· καὶ ἂν θεωρεῖται ἀπρεπές, καὶ μάλιστα ἀνεπίτρεπτο, νὰ ἀποκλείεται κανεὶς ἀπὸ τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ κύκλου στὸν ὁποῖο ζεῖ, γιὰ τὴν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ λιγότερο καθῆκον, κατὰ τὴν ἐπιλογὴ τῆς δραστηριότητάς μας, νὰ παραχωροῦμε μιὰ φωνὴ στὴν ἀνάγκη καὶ στὴν καλαισθησία τοῦ αἰῶνα;

Ἡ φωνὴ τούτῃ δὲν φαίνεται, ὅμως, διόλου νὰ ἀποβαίνει τελικῶς εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν τέχνη τουλάχιστον ὅχι ἐκείνη, στὴν ὁποία καὶ μόνο θὰ στραφοῦν οἱ ἔρευνές μου. Ἡ πορεία τῶν γεγονότων προσέδωσε στὸ πνεῦμα τῆς

ἐποχῆς μιὰ κατεύθυνση ἢ ὁποία ἀπειλεῖ ὁλοένα καὶ περισσότερο νὰ τὸ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ ἰδεώδους. Αὐτὴ πρέπει νὰ ἀφήσει τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ ὑφωθεῖ μὲ ἀξιοπρεπὴ τόλμη πάνω ἀπὸ τὴν ἀνάγκη· διότι ἡ τέχνη εἶναι κόρη τῆς ἐλευθερίας, καὶ τίς ἐπιταγές της θέλει νὰ τίς δέχεται ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν πνευμάτων, ὄχι ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὕλης. Τώρα, ὅμως, κυριαρχεῖ ἡ χρεία καὶ ὑποτάσσει τὴν ξεπεσμένη ἀνθρωπότητα στὸν τυραννικὸ τῆς ζυγῆ. Τὸ ὄφελος εἶναι τὸ μεγάλο εἶδωλο τῆς ἐποχῆς, στὸ ὁποῖο ὅλες οἱ δυνάμεις ὀφείλουν δουρικὰ νὰ ὑπηρετοῦν καὶ νὰ θυσιάζουν τὰ ταλέντα τους. Στὴν χονδροειδῆ τούτῃ ζυγαριᾷ, οἱ πνευματικὲς ὑπηρεσίες τῆς τέχνης δὲν ἔχουν καμιά ἀξία, καὶ αὐτὴ στερημένη ἀπὸ κάθε ἐνθάρρυνση, ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴν θορυβώδη ἀγορὰ τοῦ αἰῶνα. Ἀκόμη καὶ τὸ φιλοσοφικὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα ἀρπάζει ἀπὸ τὴν φαντασία τὴν μιὰ περιοχὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ τὰ σύνορα τῆς τέχνης στενεύουν, ὅσο περισσότερο ἢ ἐπιστήμη διευρύνει τοὺς φραγμούς της.

Γεμάτα προσδοκίες εἶναι καρφωμένα τὰ βλέμματα τοῦ φιλοσόφου, ὅπως καὶ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ κόσμου, στὴν πολιτικὴ σκηνὴ, ὅπου κρίνεται τώρα, καθὼς πιστεύουν, ὀλόκληρη ἡ μοίρα τῆς ἀνθρωπότητας. Τὸ νὰ μὴ συμμετέχομε στὸν γενικὸ αὐτὸν διάλογο, δὲν προδίδει μιὰν ἀξιόμημπτη ἀδιαφορία ἀπέναντι στὴν εὐημερία τῆς κοινῆς; Ὅσο πολὺ καὶ ἂν ἀφορᾷ ἡ μεγάλη τούτῃ νομικὴ διαμάχη, λόγῳ τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν ἐπιπτώσεών της, τὸν καθένα πού λέγεται ἀνθρώπος, ἄλλο τόσο, ὅμως, θὰ πρέπει νὰ ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως τὸν καθένα πού στοχάζεται ἀφ' ἑαυτοῦ λόγῳ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖο συντελεῖται. Ἐνα ζήτημα πού μέχρι τώρα ἀπαντιόταν μόνο μὲ τὸ τυφλὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου, ὁδηγεῖται τώρα, καθὼς φαίνεται, ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τοῦ κα-

θαροῦ Λόγου³, καὶ ὅποιοσδήποτε εἶναι ἰκανὸς νὰ τοποθετηθεῖ στὸ κέντρο τοῦ ὄλου καὶ νὰ ἀναβιβάσει τὸ ἄτομό του στὸ ἐπίπεδο τοῦ γένους, δικαιούται νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ὡς πάρεδρο τοῦ δικαστηρίου ἐκείνου τοῦ Λόγου, ἐνῶ ὡς ἄνθρωπος καὶ κοσμοπολίτης εἶναι συγχρόνως διάδικος καὶ βλέπει νὰ ἐμπλέκεται περισσότερο ἢ λιγότερο στὴν ἔκβαση τοῦ ζητήματος. Δὲν πρόκειται συνεπῶς μόνο γιὰ τὴν δοκίμη τοῦ ὑπόθεσης, ἡ ὁποία κρίνεται στὴν μεγάλη τούτη νομικὴ διαμάχη· θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ κριθεῖ σύμφωνα μὲ νόμους, τοὺς ὁποίους εἶναι ἰκανὸς καὶ δικαιούται νὰ ὑπαγορεύσει ὁ ἴδιος ὡς ἔλλογο πνεῦμα.

Πόσο ἐλκυστικὸ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι γιὰ μένα νὰ διερευνήσω ἕνα τέτοιο ἀντικείμενο μὲ ἕναν τόσο πνευματώδη στοχαστὴ ὅσο καὶ φιλελεύθερο πολίτη τοῦ κόσμου,⁶ καὶ νὰ ἀναθέσω τὴν ἐτυμηγορίαν σὲ μιὰ καρδιά πού ἀφοσιώνεται μὲ ὠραῖον ἐνθουσιασμό στὴν εὐημερία τῆς ἀνθρωπότητας! Πόσο εὐχάριστα ἀπροσδόκητο, παρ' ὅλη τὴν μεγάλη διαφορὰ τῆς ἀφετηρίας καὶ τὴν μεγάλη ἀπόσταση πού καθιστοῦν ἀναγκαῖα οἱ σχέσεις στὸν πραγματικὸ κόσμον, νὰ συναντιόμαστε μὲ τὸ ἀπροκατάληπτο πνεῦμα σας στὸ πεδίο τῶν Ἰδεῶν καὶ μὲ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα! Τὸ ὅτι ἀνθίσταμαι στὸν γοητευτικὸ τοῦτο πειρασμὸ καὶ τάσσω τὴν ὁμορφίαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν, πιστεύω ὅτι θὰ μπορέσω ὄχι ἀπλῶς νὰ τὸ δικαιολογήσω μὲ τὴν κλίση μου, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ θεμελιώσω μέσῳ ἀρχῶν. Ἐλπίζω νὰ σᾶς πείσω ὅτι τὸ θέμα τοῦτο εἶναι ξένο πολὺ λιγότερο στίς ἀνάγκες παρὰ στὴν καλαισθησία τῆς ἐποχῆς μας, καὶ μάλιστα ὅτι, γιὰ νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ λύσει μὲ τὴν ἐμπειρίαν τὸ πολιτικὸ ἐκεῖνο πρόβλημα, θὰ πρέπει νὰ περάσει μέσα ἀπὸ τὸ αἰσθητικὸ πρόβλημα, ἐπειδὴ πορεύεται κανεὶς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν μέσῳ τῆς ὁμορφίας. Ἀλλὰ ἡ ἀπόδειξη

τούτη δὲν μπορεῖ νὰ διεξαχθεῖ, ἐὰν δὲν σᾶς ὑπενθυμίσω τὶς ἀρχές, μέσῳ τῶν ὁποίων ὁ Λόγος καθοδηγεῖ ἐν γένει τὴν πολιτικὴν νομοθεσίαν.

γερὴ ὀρμὴ τῆς βελτίωσης καὶ ὁ γνώμονας τῆς ὑπομέ-
νουσας ὑπακοῆς νὰ ἰσχύει ὡς ἡ ὑψιστὴ σοφία τῆς ζωῆς.
Ἔτσι βλέπει κανένας τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς νὰ ταλα-
ντεύεται μεταξύ διαστροφῆς καὶ ὀμότητος, μεταξύ τοῦ
ἀφύσικου καὶ τοῦ ἀπλῶς φυσικοῦ, μεταξύ δεισιδαιμο-
νίας καὶ ἠθικῆς ἀπιστίας, καὶ δὲν εἶναι παρὰ μόνον ἡ
ισορροπία τοῦ κακοῦ ἐκείνη ποῦ ἐξακολουθεῖ ἐνίοτε νὰ
θέτει ὄρια στὸ πνεῦμα αὐτό.

Ἔκτη ἐπιστολὴ

Μήπως ὑπερέβαλα ἄραγε πάρα πολὺ μὲ τὴν περιγρα-
φὴ τούτῃ τῆς ἐποχῆς μας; Δὲν περιμένω τὴν ἀντίρ-
ρηση αὐτὴ, ἀλλὰ μᾶλλον μὴν ἄλλη; ὅτι μὲ τὸν τρόπο
αὐτὸν ἀπέδειξα ὑπερβολικὰ πολλὰ. Ὁ πίνακας αὐτός,
θὰ μοῦ πεῖτε, μοιάζει βέβαια μὲ τὴν σημερινὴ ἀνθρω-
πότητα, ἀλλὰ μοιάζει ἐν γένει μὲ ὅλους τοὺς λαοὺς ποῦ
ἐντάσσονται στὸν πολιτισμὸ, διότι ὅλοι χωρὶς διαφορὰς
ὑποχρεοῦνται κατ' ἀνάγκην νὰ ἐκπέσουν ἀπὸ τὴν φύση,
ἐξαιτίας τῆς κατάχρησης τοῦ Λόγου, πρὶν μπορέσουν
νὰ ἐπιστρέψουν σ' αὐτὴν μέσω τοῦ Λόγου.

Ἄλλὰ ἐξετάζοντας μὲ ἀξυδέκεια τὸν χαρακτήρα τῆς
ἐποχῆς μας, θὰ μᾶς προκαλέσει ἐκπληξὴ ἢ ἀντίθεση
ποῦ ἀπαντᾷ μεταξύ τῆς σημερινῆς μορφῆς τῆς ἀνθρω-
πότητας καὶ τῆς ἀλλοτινῆς, ἰδίως τῆς [ἀρχαίας] ἐλ-
ληνικῆς. Ἡ ὁδὸς τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς ἐκλέπτυν-
σης, γὰρ τὴν ὁποία ἡμεῖς δικαίως ἰσχυρίζομαστε ὅτι ὑπε-
ρέχει ἀπέναντι σὲ κάθε ἄλλη ψιλὴ φύση, δὲν μπορεῖ νὰ
μᾶς ἀναγνωρισθεῖ σὰν ἀνώτερη ἀπέναντι στὴν ἐλληνι-
κὴ φύση, ἡ ὁποία ζευγάρωσε μὲ ὅλα τὰ θέλγητρα τῆς
τέχνης καὶ μὲ ὅλη τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς σοφίας, χωρὶς
ὅμως νὰ γίνῃ θύμα τους, ὅπως ἡ δική μας. Οἱ Ἕλ-
ληνες μᾶς ντροπιάζουν ὄχι μόνον μὲ μὴν ἀπλότητα ποῦ
εἶναι ξένη στὴν ἐποχὴ μας· εἶναι συγχρόνως οἱ ἀντίζη-
λοὶ μας, συχνὰ μάλιστα ὡς πρότυπά μας καὶ σ' αὐτὰ

ποῦ ὑπερέχομε καὶ μὲ τὰ ὅποια συνήθως παρηγορούμαστε γιὰ τὸν ἀφύσικο χαρακτήρα τῶν ἡθῶν μας. Πλήρεις μορφῆς καὶ συγχρόνως πλήρεις πληρότητας, τοὺς βλέπομε συγχρόνως νὰ φιλοσοφοῦν καὶ νὰ μορφῶνουν, συγχρόνως τρυφεροὺς καὶ δραστήριους, νὰ συνενώνουν τὴν νεότητά τῆς φαντασίας μὲ τὴν ἀνδρικότητα τοῦ Λόγου σὲ μιὰν ἔξοχη ἀνθρώπινη φύση.²¹

Τότε, κατὰ τὴν ὠραία ἐκείνη ἀφύπνιση τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, οἱ αἰσθήσεις καὶ τὸ πνεῦμα δὲν εἶχαν ἀκόμη μιὰν αὐστηρὰ διαχωρισμένη ἰδιοκτησίαν διότι καμιά διχόνοια δὲν τοὺς εἶχε ἀκόμη παρακινήσει νὰ προχωρήσουν σὲ ἐχθρική διανομή καὶ νὰ καθορίσουν τὰ ὅριά τους. Ἡ ποίηση δὲν εἶχε ἐρωτοτροπήσει ἀκόμη μὲ τὸ εὐφυολόγημα²² καὶ ἡ καθαρὴ θεωρία²³ δὲν εἶχε ἀκόμη ἠττηθεῖ ἀπὸ τὴν σοφιστεία. Καὶ οἱ δύο μπορούσαν σὲ περίπτωσιν ἀνάγκης νὰ ἐναλλάσσουν τὶς λειτουργίες τους, διότι καὶ οἱ δύο, πλὴν ἢ καθεμιά μὲ τὸν τρόπο τῆς, τιμοῦσαν τὴν ἀλήθεια. Ὅσο ψηλὰ καὶ ἂν ἀνέβαινε ὁ Λόγος, συμπάρεισε ὅμως πάντοτε μὲ ἀγάπη πρὸς τὸ μέρος τοῦ τῆν ὕλη, καὶ μὲ ὄση λεπτότητα καὶ οὐξύτητα καὶ ἂν ξεχώριζε, δὲν τὴν διαμέλιζε ὅμως ποτέ. Ἀνέλυε μὲν τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ τὴν ἀνέτεμνε, ἀναπαριστώντας τὴν σὲ μεγέθυνση στὸν ἐξαισιό του κύκλο τῶν θεῶν ὄχι ὅμως μὲ τὸ νὰ τὴν κομματιάξει, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ τὴν ἀναμειγνύει μὲ διάφορους τρόπους, διότι ἀπὸ κανέναν ἐπιμέρους θεῶ δὲν εἶπε ὀλόκληρη ἢ ἀνθρώπινη φύση. Πόσο διαφορετικὰ ἔχουν τὰ πράγματα σὲ μᾶς τοὺς νεώτερους! Καὶ ἐμεῖς ἔχομε προβάλλει τὴν εἰκόνα τοῦ γένους μεγαθυμένη καὶ διαμοιρασμένη στὰ ἄτομα — ἀλλὰ σὲ θραύσματα, ὄχι σὲ μεταβλητὰ μεγέματα, ἔτσι ὥστε νὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἀναζητᾷ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ἄτομα γὰρ νὰ ἀναγνωρίσει τὴν καθολικότητα τοῦ γένους. Σὲ μᾶς — ὅτ' ἐνωθε κανεὶς τὸν πειρασμὸ νὰ ἰσχυρισθεῖ — ἐκφρά-

ζονται ἀκόμη οἱ ψυχικὲς δυνάμεις στὸ πλαίσιο τῆς ἐμπειρίας τόσο χωρισμένες, ὅπως τὶς διαιρεῖ ὁ ψυχολόγος κατὰ τὴν παράστασι, καὶ βλέπομε ὅτι ὄχι μόνον ἐπιμέρους ὑποκείμενα, ἀλλὰ ὀλόκληρες τάξεις ἀναπτύσσουν ἓνα μόνον μέρος τῶν καταβολῶν τους, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι, ὅπως στὰ ἀτροφικὰ φυτὰ, μόλις ποῦ ὑποδηλώνονται, μὲ ἴχνη δυσδιάκριτα.

Δὲν παραγνωρίζω τὰ πλεονεκτήματα τὰ ὅποια μπορεῖ νὰ ἐπικαλεσθεῖ ἡ παρούσα γενεά, θεωρούμενη ὡς μονάδα καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ζυγαριὰ τῆς διάνοιας, ἀπέναντι στίς καλύτερες γενεές τοῦ παρελθόντος ὅμως, ὅα πρέπει νὰ ἀρχίσει τὸν ἀγῶνα μὲ συντεταγμένα τὰ μέλη καὶ νὰ ἀναμετρηθεῖ τὸ ὅλον μὲ τὸ ὅλον. Ποῖος νεώτερος ὡς ἄτομο ξεχωρίζει, ὥστε νὰ διεκδικήσει ἀπέναντι στὸν Ἀθηναῖο ὡς ἄτομο, σ' ἓναν ἀγῶνα σῶμα μὲ σῶμα, τὸ βραβεῖο τῆς ἀνθρώπινης φύσης;

Ποῦ ὀφείλεται ἄραγε ἡ δυσμενὴς τούτη σχέση τῶν ἀτόμων παρ' ὅλα τὰ πλεονεκτήματα τοῦ γένους; Γιατί ἦταν κατάλληλος ὁ ἐπιμέρους Ἕλληνας νὰ ἐκπροσωπεῖ τὴν ἐποχὴ του, καὶ γιατί δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ τολμήσει ὁ νεώτερος ἄνθρωπος ὡς ἄτομο; Διότι στὸν Ἕλληνα προσέδιδε τὶς μορφές τῆς ἡ φύσης ποῦ συνενώνει²⁴ τὰ πάντα, ἐνῶ στὸν νεώτερο τὶς προσδίδει ἢ διάνοια ποῦ χωρίζει τὰ πάντα.

Ὁ ἴδιος ὁ πολιτισμὸς ἦταν ἐκεῖνο ποῦ προκάλεσε τὴν πληγὴ τούτη στὴν νεώτερη ἀνθρωπότητα. Ἀπὸ τότε ποῦ, ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρά, ἡ διευρυμένη ἐμπειρία καὶ ἡ ἀκριβέστερη σκέψις ἔκαμαν ἀναγκαῖο ἓναν οὐξύτερο διαχωρισμὸ τῶν ἐπιστημῶν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ πῶς πολὺπλοκος μηχανισμὸς τῶν κρατῶν ἐπέβαλε ἓναν αὐστηρότερο διαχωρισμὸ τῶν τάξεων καὶ τῶν ἐργασιῶν, διασπάστηκε καὶ ὁ ἐσωτερικὸς δεσμὸς τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ μιὰ καταστρεπτικὴ διαμάχη διέχασε τὶς ἀρ-

μονικές της δυνάμεις. Ἡ ἐποπτική καὶ ἡ θεωρητική διάνοια διαχωρίστηκαν τώρα μὲ ἐχθρικές διαθέσεις σὰ ξεχωριστά τους πεδία, τῶν ὁποίων τὰ σύνορα ἀρχισαν οἱ πρῶτες νὰ φυλάσσουν τώρα μὲ δυσπιστία καὶ ἀντιζηλία, καὶ μαζί μὲ τὴν σφαῖρα στὴν ὁποία περιορίζει κανεὶς τὴν δραστηριότητά του, ἐπέβαλε ἐπίσης μέσα στὸν ἑαυτό του ἕναν κύριο, ὁ ὁποῖος ὄχι σπάνια συνηθίζει νὰ καταλήγει στὴν καταπίεση τῶν ὑπολοίπων [φυσικῶν] καταβολῶν. Καθὼς ἡ ὀργιαστικὴ φαντασία καταστρέφει κάπου τίς ἐπίπονες φυτεῖες τῆς διάνοιας, τὸ ἀφηρημένο πνεῦμα σβήνει ἀλλοῦ τὴν φλόγα, μὲ τὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ θερμαίνεται ἡ καρδιά καὶ νὰ ἀνάβει ἡ φαντασία.

Τὴν ἀποσύνθεση τούτη τὴν ὁποία ξεκίνησαν ἡ τέχνη καὶ ἡ λογισμὴ στὸν ἐσώτερο ἄνθρωπο, τὴν ἔκαμε τὸ νέο πνεῦμα τῆς διακυβέρνησης πλήρη καὶ καθολική. Δὲν μπορούσε βέβαια νὰ περιμένει κανεὶς ὅτι ἡ ἀπλὴ ὀργάνωση τῶν πρῶτων δημοκρατιῶν θὰ ἐπιζούσε τῆς ἀπλοϊκότητος τῶν πρωτόγονων ἡθῶν καὶ καταστάσεων ἀντὶ, ὅμως, νὰ ὑψωθεῖ σὲ μιὰν ὑψηλότερη ζωικὴ ὑπαρξή, καταποντίστηκε σὲ ἕναν χυδαῖο καὶ ἀτεχνο μηχανισμό. Ἐκείνη ἡ πολυποειδῆς φύση τῶν [ἀρχαίων] ἐλληνικῶν πολιτειῶν, ὅπου κάθε ἄτομο ἀπελάμβανε μιὰν ἀνεξάρτητη ζωὴ καὶ, ἂν χρειαζόταν, γινόταν μιὰ ὁλότητα, παραχωρεῖ τώρα τὴν θέση της σὲ ἕναν τεχνητὸ μηχανισμό, σὰν ρολόι, ὅπου διαμορφώνεται μιὰ στὸ σύνολό της μηχανικὴ ζωὴ ἀπὸ τὸν διαμελισμὸ ἀπειρων ἀλλὰ χωρὶς πνοὴ μερῶν. Τώρα ἔχουν διασπασθεῖ ἡ πολιτεία καὶ ἡ ἐκκλησία, οἱ νόμοι καὶ τὰ ἔθιμα ἢ ἀπόλαυση ἔχει ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν ἐργασία, τὸ μέσον ἀπὸ τὸν σκοπὸ, ὁ μόχθος ἀπὸ τὴν ἀμοιβή. Δεμένος αἰῶνα σὲ ἕνα καὶ μόνο μικρὸ ἀπόσπασμα τοῦ ὄλου, καλλιεργεῖται καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος μόνον ἀποσπα-

σματικά ἀκούγοντας αἰῶνια μόνο τὸν μονότονο θόρυβο τοῦ τροχοῦ ποὺ περιστρέφει, δὲν ἀναπτύσσει ποτὲ τὴν ἀρμονία τῆς οὐσίας του, καὶ ἀντὶ νὰ καλλιεργήσει τὴν ἀνθρώπινη φύση ἐντὸς του, γίνεται ἀπλῶς τὸ ἀποτύπωμα τοῦ ἔργου του, τῆς ἐπιστήμης του. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὸ ἰσχνὸ ἀποσπασματικὸ τμήμα ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ συνδέει τὰ ἐπιμέρους μέλη μὲ τὸ σύνολο, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ μορφές ποὺ παρουσιάζονται μὲ αὐτενέργεια (διότι πῶς θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐμπιστευθεῖ στὴν ἐλευθερία τους ἕναν τόσο τεχνητὸ μηχανισμό ποὺ φοβᾶται τὸ φῶς!), ἀλλὰ ἐπιβάλλεται μὲ ἀτεγκτὴ αὐστηρότητα σ' αὐτά, μὲ μιὰ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία δεσμεύουν τὴν ἐλεύθερη κατανόησή τους. Τὸ νεκρὸ γράμμα ἐκπροσωπεῖ τὸν ζωντανὸ νοῦ καὶ μιὰ ἐξασκημένη μνήμη καθοδηγεῖ ἀσφαλέστερα ἀπὸ τὴν ἰδιοφυΐα καὶ τὸ αἶσθημα.

Ὅταν ἡ κοινότητα καθιστᾶ τὸ ἀξίωμα²⁷ κριτήριον τοῦ ἄντρα, ὅταν στὸν ἕνα πολίτη της τιμᾶ μόνο τὴν μνήμη, σὲ ἕναν ἄλλον τὴν διανοητικὴ ἰκανότητα τῆς ταξινόμησης, σὲ ἕναν τρίτο μόνο τὴν μηχανικὴ δεξιότητα, ἂν ἐδῶ ἐπιζητεῖ μόνο τίς γνώσεις, ἀδιαφορώντας γιὰ τὸν χαρακτήρα, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐκεῖ σὲ ἕνα πνεῦμα τῆς τάξης καὶ σὲ μιὰ νόμιμη συμπεριφορὰ καταλογίζει τὴν μέγιστη συσκότιση τοῦ νοῦ, ὅταν θέλει συγχρόνως νὰ ἀναπτύσσονται οἱ ἐπιμέρους αὐτὲς δεξιότητες μὲ μιὰν ἔνταση ἐξίσου μεγάλη ὅση καὶ ἡ ἔκταση [τῆς καλλιέργειας] ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ ἴδια ἀπαλλάσσει τὸ ὑποκείμενο – τότε, εἶναι νὰ ἀπορεῖ κανεὶς γιὰ τὸ ὅτι οἱ ὑπόλοιπες καταβολές τῆς ψυχῆς παραμελοῦνται, ὥστε νὰ στρέψει ὅλη της τὴν φροντίδα στὴν μόνη καταβολή, ἡ ὁποία ἀποδίδει τιμὲς καὶ ἀνταμοιβές; Γνωρίζουμε, βέβαια, ὅτι ἡ ἰσχυρὴ ἰδιοφυΐα δὲν μετατρέπει τὰ ὄρια τοῦ ἔργου της σὲ ὄρια τῆς δραστηριότητάς της, ἀλλὰ τὸ μέτριο τα-

λέντο ἀναλώνει στὸ ἔργο πού τοῦ δόθηκε ἀκέραιο τὸ ἰσχνὸ σύνολο τῆς δυνάμεις του, καὶ θὰ πρέπει κάποιος νὰ εἶναι ἤδη ἓνας ὄχι κοινὸς νοῦς, ὥστε νὰ ἔχει καιρὸ γιὰ ἐρασιτεχνίες, χωρὶς νὰ ζημιώνει τὸ ἐπάγγελμά του. Ἐπιπλέον, σπανίως ἀποτελεῖ μὲ καλὴ σύσταση γιὰ ἓνα κράτος τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δυνάμεις του ὑπερτεροῦν τῶν ἀποστολῶν του ἢ ὅτι ἡ ὑψηλότερη πνευματικὴ ἀνάγκη τοῦ ἰδιοφυοῦς ἀντρα προσφέρει ἓναν ἀντίζηλο στὸ ἀξίωμα του. Μὲ τέτοια ζηλοφθονία διεκδικεῖ ἡ πολιτεία τὴν ἀποκλειστικὴ κατοχὴ τῶν θεραπόντων τῆς, ὥστε εὐχερέστερα νὰ ἀποφασίσει (καὶ ποῖός μπορεῖ νὰ μὴν τῆς δώσει δίκιο;) νὰ μοιραστεῖ τὸν ἀνθρωπὸ τῆς μὲ τὴν Κυθέρεια παρὰ μὲ τὴν Οὐράνια Ἀφροδίτη.²⁸

Καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, λοιπόν, ἐξοντώνεται σιγά σιγά ἡ ἀτομικὴ συγκεκριμένη ζωὴ, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ συντηρεῖ τὸ ἀφηρημένο ὅλον τὴν πενιχρὴ του ὑπαρξή, καὶ ἡ πολιτεία παραμένει αἰώνια ξένη γιὰ τοὺς πολίτες τῆς, διότι τὸ συναίσθημα δὲν τὴν ἀνακαλύπτει πουθενά. Ἀναγκασμένη νὰ διευκολύνεται μὲ τὸ νὰ κατατάσσει τὴν ποικιλία τῶν πολιτῶν τῆς καὶ νὰ μὴν προσλαμβάνει ποτὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση μὲ ἄλλον τρόπο παρὰ μόνον μὲσθῶ ἀντιπροσώπευσης ἀπὸ δεῦτερο χέρι, ἡ κυβερνώσα τάξη τὴν παραβλέπει [ἐνν. τὴν ἀνθρώπινη φύση] ἐντέλει ὀλωσδιόλου, καθὼς τὴν συγχέει μὲ ἓνα ἀπλὸ κατασκευάσμα τῆς διάνοιας καὶ ὁ κυβερνώμενος δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδεχθεῖ παρὰ μόνον μὲ ψυχρότητα τοὺς νόμους πού ἀπευθύνονται ἐλάχιστα σὲ αὐτὸν τὸν ἴδιο. Ἐχοντας στὸ τέλος θαρρεῖ νὰ συντηρεῖ ἓναν δεσμό πού τῆς διευκολύνεται τόσο λίγο ἀπὸ τὴν πολιτεία, ἐκπίπτει ἡ θετικὴ κοινωνία (ὅπως εἶναι τοῦτο ἤδη πρὸ πολλοῦ ἡ μοῖρα τῶν περισσοτέρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν) σὲ μίαν, ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη, φυσικὴ κατάστασι, ὅπου ἡ δημόσια ἐξουσία δὲν εἶναι παρὰ μόνον μὲ ἐπιπλέον

παράταξι, τὴν ὁποία μισοῦν καὶ τὴν ἐξαπατοῦν ἐκεῖνοι πού τὴν καθιστοῦν ἀναγκαία, καὶ τὴν σέβονται μόνον ἐκεῖνοι πού μποροῦν νὰ μὴν τὴν ἔχουν ἀνάγκη.

Μποροῦσε ἄραγε ἡ ἀνθρωπότητα, ὑφιστάμενη τὴν διπλὴ τούτη βία πού τὴν καταπίεζε ἀπὸ μέσα καὶ ἀπ' ἔξω, νὰ ἀκολουθήσει μίαν ἄλλη κατεύθυνσι ἀπὸ ἐκείνη τὴν ὁποία πράγματι ἀκολούθησε; Καθὼς τὸ καθαρῶς θεωρητικὸ πνεῦμα ἐπεδίωκε ἀνώλεθρες κτήσεις στὸ βασίλειον τῶν Ἰδεῶν, ὑποχρεώθηκε νὰ γίνῃ ἓνας παρείσακτος στὸν αἰσθητὸ κόσμον, καὶ μέσθῳ τῆς μορφῆς νὰ ἀδιαφορήσει γιὰ τὴν ὕλη. Τὸ πρακτικὸ πνεῦμα, περικλειστο σὲ ἓναν ὁμοιόμορφο κύκλον ἀντικειμένων καὶ μέσα σὲ αὐτὸν ἀκόμη περισσότερο περιορισμένο ἀπὸ τύπους,²⁹ ὑποχρεώθηκε κατ' ἀνάγκην νὰ βλέπει τὴν ἐλεύθερη ὁλότητα νὰ ὑποχωρεῖ μπροστὰ ἀπὸ τὰ μάτια του καὶ συγχρόνως νὰ φτωχαίνει μέσα στὴν περιοχὴ του. Ὅπως τὸ θεωρητικὸ πνεῦμα ὑποκύπτει στὸν πειρασμὸ νὰ συλλάβει τὸ πραγματικὸ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ νοητοῦ καὶ νὰ ἀνυψώσει τοὺς ὑποκειμενικοὺς ὄρους τῆς παραστατικῆς του δυνάμεις σὲ συστατικούς νόμους γιὰ τὴν ὑπαρξή τῶν πραγμάτων, ἔτσι καὶ τὸ πρακτικὸ πνεῦμα ὑπέπεσε στὸ ἀντίθετο ἄκρον, νὰ ἀποτιμᾷ κάθε ἐμπειρία ἐν γένει, σύμφωνα μὲ μίαν ἐντελῶς ἀποσπασματικὴ ἐμπειρία, καὶ νὰ θέλει νὰ προσαρμόζει κάθε ἔργο χωρὶς διάκριση στοὺς κανόνες τοῦ δικοῦ του ἔργου. Τὸ ἓνα ἔπρεπε νὰ πείσει θύμα μιᾶς κενῆς λεπτότητος καὶ τὸ ἄλλο ἐνὸς σχολαστικοῦ περιορισμοῦ, διότι ἐκεῖνο στεκόταν ὑπερβολικὰ ὑψηλὰ γιὰ τὰ ἐπιμέρους, ἐνῶ τοῦτο βρισκόταν ὑπερβολικὰ χαμηλὰ γιὰ τὸ ὅλον. Ἀλλὰ τὸ ἐλάττωμα τῆς πνευματικῆς αὐτῆς κατεύθυνσις δὲν περιοριζόταν μόνον στὴν γνώσιν καὶ στὴν δημιουργία· ἐπεκτεινόταν ἐξίσου καὶ στὰ αἰσθήματα καὶ στὶς πράξεις. Ἰνωρίζομε ὅτι ἡ εὐαισθησία τῆς ψυχῆς³¹ ἐξαρτᾶται ὡς

πρὸς τὸν βαθμὸ τῆς ἀπὸ τὴν ζωηρότητα, καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκτασή τῆς ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῆς φαντασίας. Τώρα, ὅμως, ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἀναλυτικῆς ικανότητος ὑποχρεῖται κατ' ἀνάγκη νὰ στερήσῃ ἀπὸ τὴν φαντασίαν τὴν δύναμη καὶ τὴν φλόγα τῆς, καὶ μὴ πῶς περιορισμένη περιοχὴ τῶν ἀντικειμένων νὰ μειώσῃ τὸν πλοῦτο τῆς. Γιὰ τοῦτο, ὁ ἀφρημένος στοχαστὴς ἔχει πάρα πολὺ συχνὰ μὴ ψυχρὴ καρδιά, ἐπειδὴ ἀναλύει τίς ἐντυπώσεις οἱ ὁποῖες, ὅμως, μόνον ὡς σύνολο συγκινοῦν τὴν ψυχὴ· ὁ ἐπιχειρηματίας ἔχει πάρα πολὺ συχνὰ μὴ στενὴ καρδιά, ἐπειδὴ ἡ φαντασία του, ἐγκλεισθὴ στὸν μονότονο κύκλο τοῦ ἐπαγγέλματός του, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ πρὸς μὴ ξένη νοσοτροπία τῶν παραστάσεων.

Πρόθεσή μου ἦταν νὰ ἀποκαλύψω τὴν δυσμενῆ κατεύθυνση τοῦ χαρακτήρα τῆς ἐποχῆς μας, καθὼς καὶ τίς πηγές τῆς κατεύθυνσης αὐτῆς, καὶ ὄχι νὰ δεξῶ τὰ πλεονεκτήματα μὲ τὰ ὁποῖα τὴν ἀνταμειβεῖ ἡ φύση. Θέλω νὰ παραδεχθῶ προθύμως ὅτι, ὅσο καὶ ἂν δὲν μπορεῖ νὰ κάνει καλὸ στὰ ἄτομα ὁ διαμελισμὸς αὐτὸς τῆς οὐσίας τους, ἐντούτοις μὲ κανέναν ἄλλον τρόπο δὲν θὰ μπορούσε νὰ κάνει πρόβδους τὸ [ἀνθρώπινο] γένος. Ἡ ἐμφάνιση τῆς ἐλληνικῆς ἀνθρωπότητος¹¹ ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα ἓνα ὑπέρτατο σημεῖο τὸ ὁποῖο οὔτε μπορούσε νὰ παραμείνῃ στὸ ἐπίπεδο τοῦτο οὔτε νὰ ἀνέλθῃ ὑψηλότερα. Δὲν μπορούσε νὰ παραμείνῃ, ἐπειδὴ ἡ διάνεια, λόγιμ τοῦ ἀποθέματος ποῦ ἤδη εἶχε, ἔπρεπε ἀναπότρεπτα νὰ ἀναγκασθεῖ νὰ ἀποχωρισθεῖ ἀπὸ τὴν αἴσθηση καὶ τὴν ἐποπτεία καὶ νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν εὐκρίνεια τῆς γνώσης· οὔτε μπορούσε νὰ ἀνέβῃ ὑψηλότερα, διότι μόνον ἓνας ὀρισμένος βαθμὸς σαφήνειας μπορεῖ νὰ συνυπάρξῃ μὲ μίαν ὀρισμένη πληρότητα καὶ θερμῆ. Οἱ Ἰωλῆνες εἶχαν ἐπιτύχει τὸν βαθμὸ αὐτόν, καὶ ἂν ἤθελαν νὰ προχωρήσουν σὲ μίαν ὑψηλότερη καλλιέργεια, θὰ

ἔπρεπε, ὅπως καὶ ἐμεῖς, νὰ ἀφήσουν τὴν ὀλότητα τῆς οὐσίας τους καὶ νὰ ἀναζητήσουν τὴν ἀλήθεια σὲ χωριστὲς τροχιές.

Γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ ποικίλες καταβολές στὸν ἄνθρωπο, δὲν ὑπῆρχε ἄλλο μέσον παρὰ νὰ ἀντιπαρετεθῶν μεταξύ τους.¹² Ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτὸς τῶν δυνάμεων εἶναι τὸ μεγάλον ἐργαλεῖο τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπίσης μόνον τὸ ἐργαλεῖο· διότι, ἐνὸςω διαρκεῖ ὁ ἀνταγωνισμὸς, βρίσκεται κανεὶς ἀκόμη καθ' ὁδὸν πρὸς τὸν πολιτισμό. Μόνον μὲ τὸ νὰ ἀπομονώνονται ἐπιμέρους δυνάμεις στὸν ἄνθρωπο καὶ μὲ τὸ νὰ διεκδικοῦν τὴν ἀποκλειστικὴ νομοθεσία, περιέρχονται σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων καὶ ἀναγκάζουν τὴν κοινὴ αἴσθησι, ἡ ὁποία διαφορετικὰ ἐφησυχάζει μὲ νωθρὴ ὀλιγάρκεια στὰ ἐξωτερικὰ φαινόμενα, νὰ εἰσδύσει στὸ βάθος τῶν πραγμάτων.¹³ Καθὼς ἡ καθαρὴ διάνεια ὑφαρπάξει τὴν αὐθεντία στὸν αἰσθητὸ κόσμον καὶ ἡ ἐμπειρικὴ διάνεια ἀσχολεῖται μὲ τὸ νὰ ὑποτάξῃ τὴν καθαρὴν διάνεια στοὺς ὅρους τῆς ἐμπειρίας, ἀναπτύσσονται καὶ οἱ δύο αὐτὲς καταβολές ἕως τὴν μέγιστη ὀριμότητα καὶ ἐξαντλοῦν ὀλόκληρη τὴν ἔκταση τῆς σφαίρας τους. Καθὼς ἡ φαντασία ἀποτολμᾷ στὴν δευτέρη περίπτωσι νὰ καταλύσει μὲ τὴν αὐθαιρεσία τῆς τὴν τάξιν τοῦ κόσμου, ἀναγκάζει τὸν Λόγον στὴν πρώτη περίπτωσι νὰ ἀνέλθῃ μέχρι τίς ἀνώτατες πηγές τῆς γνώσης καὶ νὰ καλέσει σὲ συμπάρσταση τὸν νόμον τῆς ἀνάγκης.

Ἡ μονομέρεια κατὰ τὴν ἐξάσκηση τῶν δυνάμεων ὀδηγεῖ βέβαια τὸ ἄτομον ἀναπότρεπτα στὴν πλάνην, τὸ ἀνθρώπινο γένος ὅμως στὴν ἀλήθειαν. Μόνον μὲ τὸ νὰ συγκεντρώσῃμε ὀλόκληρη τὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος μας σὲ μίαν ἐστία καὶ μὲ τὸ νὰ συναβροῖζομε ὀλόκληρη τὴν οὐσίαν μας σὲ μίαν καὶ μόνην δύναμιν, ἀναπτερόνομε κατὰ κάποιον τρόπο τὴν μοναδικὴν αὐτὴν δύναμιν καὶ τὴν

ὀδηγοῦμε μὲ τεχνητὸ τρόπο πολὺ πέρα ἀπὸ τοὺς φραγμοὺς πού φαίνεται νὰ τῆς ἔχει θέσει ἡ φύση. Ὅσο καὶ ἂν εἶναι βέβαιον ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ὡς ἄτομα, μὲ τὴν ὄραση πού τοὺς δίδει ἡ φύση, δὲν θὰ ἔφταναν ποτέ, ὅλοι μαζί, στὸ σημεῖο νὰ ἐντοπίσουν ἕναν δορυφόρο τοῦ Δία πού ἀποκαλύπτει στὸν ἀστρονόμο τὸ τηλεσκόπιο, ἄλλο τόσο εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ ἀνθρώπινη νοητικὴ δύναμη οὐδέποτε θὰ διετύπωνε μιὰν ἀνάλυση τοῦ ἀπείρου ἢ μιὰ Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ Λόγου, ἐὰν ὁ Λόγος, ἀπομονωμένος, ἀπαλλαγμένος κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ κάθε ὕλη καὶ μέσῳ τῆς πρὸς ἐπίμοχθης ἀφαίρεσης, δὲν εἶχε ἐξοπλίσει σὲ ὀρισμένα ἄτομα, πού ἔχουν κληθεῖ γιὰ τοῦτο, τὸ βλέμμα τους γιὰ τὸ ἀπόλυτο. Ἀλλὰ ἕνα τέτοιο πνεῦμα, ἀναλυμένο κατὰ κάποιον τρόπο σὲ καθαρὴ διάνοια καὶ καθαρὴ ἐποπτεία, θὰ εἶναι ἄραγε ἰκανὸ νὰ ἀνταλλάξει τὰ αὐστηρὰ δεσμὰ τῆς Λογικῆς μὲ τὸν ἐλεύθερο θεματισμὸ τῆς ποιητικῆς δύναμης καὶ νὰ συλλάβει τὴν ἀτομικότητα τῶν πραγμάτων μὲ πιστὴ καὶ ἀγνή αἴσθησι; Ἐδῶ θέτει ἡ φύση ἀκόμη καὶ στὴν καθολικὴ ἰδιοφυΐα ἕνα ὄριο πού δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβεῖ, καὶ ἡ ἀλήθεια θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ δημιουργεῖ μάρτυρες, ἐφ' ὅσον ἡ φιλοσοφία θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἀκόμη ὡς κυριώτατο ἔργο τῆς τὸ νὰ λαμβάνει μέτρα ἐναντίον τῆς πλάνης.

Ὅσαδὴποτε, λοιπόν, καὶ ἂν κερδηθοῦν γιὰ τὴν ὁλότητα τοῦ κόσμου, λόγῳ αὐτῆς τῆς χωριστῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων, δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι τὰ ἄτομα πού τὰ ἀφορᾷ ὑποφέρουν ἀπὸ τὴν κατάρα αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ τοῦ κόσμου. Μὲ τίς γυμναστικὲς ἀσκήσεις ἀναπτύσσονται βέβαια ἀθλητικὰ σώματα, ἀλλὰ μόνο μὲ τὸ ἐλεύθερο καὶ ὁμοίμορφο παιχνίδι τῶν μελῶν ἀναπτύσσεται ἡ ὁμορφιά. Ὁμοίως, ἡ ἐνταση τῶν ἐπιμέρους πνευματικῶν δυνάμεων μπορεῖ βέβαια νὰ δημιουργήσῃ ἐξαιρετικὰ ἄτομα, ἀλλὰ μόνον

ἡ ὁμοίμορφη ἰδιοσυγκρασία τους μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ εὐτυχισμένους καὶ τέλειους ἀνθρώπους. Καὶ σὲ ποιά σχέση θὰ βρισκόμασταν πρὸς τὴν παρελθούσα καὶ τὴν μελλοντικὴ ἐποχὴ τοῦ κόσμου, ἐὰν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης φύσης καθιστοῦσε ἀπαραίτητη μιὰ τέτοια θυσία; Θὰ ἤμασταν οἱ δοῦλοι τῆς ἀνθρωπότητας, θὰ εἶχαμε ἐκτελέσει γι' αὐτὴν τὸ ἔργο ἑνὸς σκλάβου ἐπὶ μερικὲς χιλιετίες καὶ θὰ εἶχαμε ἀφήσει στὴν διαμελισμένη φύση μας τὰ ἐπαίσχυντα ἴχνη αὐτῆς τῆς ὑποτέλειας — ἔτσι ὥστε νὰ μπορέσει ἡ μεταγενέστερη γενὰ νὰ ἀναμείνει σὲ μιὰ μακάρια ἀργία τὴν ἠθικὴ τῆς ὑγείας καὶ νὰ καλλιεργήσῃ τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης φύσης τῆς!

Μπορεῖ, ὅμως, ἄραγε ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχει προορισθεῖ νὰ παραμελεῖ λόγῳ ὁποιοῦδήποτε σκοποῦ τὸν ἑαυτοῦ του; Θὰ ἔπρεπε ἡ φύση νὰ μπορεῖ, μέσῳ τῶν σκοπῶν τῆς, νὰ μᾶς ἐμποδίζῃ νὰ ἐπιτύχομε μιὰ τελειότητα, τὴν ὁποία μᾶς προδιαγράφει μέσῳ τῶν δικῶν του σκοπῶν ὁ Λόγος; Συνεπῶς, πρέπει νὰ εἶναι λάθος ὅτι ἡ καλλιέργεια τῶν ἐπιμέρους δυνάμεων καθιστᾷ ἀναγκαῖα τὴν θυσία τῆς ὁλότητάς τους; Ἦ, ὅσο καὶ ἂν ἀπέβλεπε σὲ αὐτὸ ὁ νόμος τῆς φύσης, θὰ πρέπει νὰ ἐπαρίεται σὲ μᾶς νὰ ἀποκαταστήσομε πάλι μὲ μιὰν ὑψηλότερη τέχνη τὴν ὁλότητα τούτη στὴν φύση μας, τὴν ὁποία κατέστρεψε ἡ τέχνη.

σει στὴν ὕλη μορφή· γιὰ νὰ μὴν εἶναι μόνο μορφή, πρέπει νὰ δώσει στὴν καταβολὴ πού φέρει ἐντὸς του μιὰ πραγματικότητα. Πραγματοποιεῖ τὴν μορφή, ὅταν δημιουργεῖ τὸν χρόνο καὶ ἀντιπαραθέτει στὸ παραμόνιμο τὴν ἀλλαγὴ, στὴν αἰώνια ἐνότητα τοῦ Ἐγὼ του τὴν ποικιλία τοῦ κόσμου μορφοποιεῖ τὴν ὕλη, ὅταν ἀνακρεῖ πάλι τὸν χρόνο, ὑποστηρίζει τὴν παραμόνιμη σταθερότητα μέσα στὴν μεταβολὴ καὶ ὑποτάσσει τὴν πολλαπλότητα τοῦ κόσμου στὴν ἐνότητα τοῦ Ἐγὼ του.⁵⁹

Ἄπο τοῦτα, λοιπόν, ἀπορρέουν δύο ἀντιτιθέμενες ἀπαιτήσεις πρὸς τὸν ἄνθρωπο, οἱ δύο θεμελιώδεις νόμοι τῆς αἰσθητικῆς-ἑλλογῆς φύσης. Ὁ πρῶτος ὠθεῖ πρὸς τὴν ἀπόλυτη πραγματικότητα: ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ μετατρέψει σὲ κόσμο ὅλα ὅσα εἶναι ἀπλῶς μορφή, καὶ νὰ παρουσιάσει ὅλες τὶς καταβολές του ὁ δεῦτερος νόμος ὠθεῖ πρὸς τὴν ἀπόλυτη μορφικότητα: ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ συγχωνεύσει μέσα του ὅλα ὅσα εἶναι ἀπλῶς κόσμος, καὶ νὰ φέρει συμφωνία σὲ ὅλες τὶς ἀλλαγές του· μὲ ἄλλες λέξεις: ὀφείλει νὰ ἐξωτερικεύσει καθεὶ ἐσωτερικὸ καὶ νὰ μορφοποιήσει καθεὶ ἐξωτερικὸ. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀποστολές, ἂν τὶς νοήσει κανεὶς κατὰ τὴν ὕψιστη ἐκπλήρωσή τους, ἐπαναφέρουν στὴν ἐννοια τῆς θεότητας ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκίνησα.

Δωδέκατη ἐπιστολὴ

Γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς διπλῆς αὐτῆς ἀποστολῆς, νὰ πραγματοποιήσουμε τὸ ἀναγκαῖο [πού ὑπάρχει] μέσα μας καὶ νὰ ὑποτάξουμε στὸν νόμο τῆς ἀναγκαιότητας τὸ πραγματικὸ ἔξω ἀπὸ μᾶς, ὠθούμαστε ἀπὸ δύο ἀντίθετες δυνάμεις πού, ἐπειδὴ μᾶς παρακινοῦν νὰ πραγματοποιήσουμε τὸ ἀντικείμενό τους, τὶς ὀνομάζουμε ἐντελῶς ταιριαστὰ ὁρμές.⁶⁰ Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ὁρμές αὐτές, τὴν ὁποία θέλω νὰ ἀποκαλῶ αἰσθητηριακὴ, ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν φυσικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ του φύση καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὸ νὰ τὸν θέτει στοὺς περιορισμοὺς τοῦ χρόνου καὶ νὰ τὸν κάνει ὕλη· ὅχι νὰ τοῦ δίδει ὕλη, διότι γιὰ τοῦτο ἀπαιτεῖται νὰ ὑπάρχει ἤδη μιὰ ἐλεύθερη δραστηριότητα τοῦ προσώπου, ἢ ὁποία προσλαμβάνει τὴν ὕλη καὶ τὴν διακρίνει ἀπὸ τὸ ἴδιο, τὸ παραμόνιμο. Ὅλη, ὅμως, δὲν σημαίνει ἐδῶ τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν ἀλλαγὴ ἢ τὴν πραγματικότητα πού γεμίζει τὸν χρόνο· ἄρα, ἡ ὁρμὴ τούτη ἀπαιτεῖ νὰ ὑπάρχει ἀλλαγὴ, νὰ ἔχει ὁ χρόνος ἓνα περιεχόμενο. Ἡ κατάστασις τούτη τοῦ ἀπλῶς ἐκπληρωμένου χρόνου ὀνομάζεται αἶσθημα καὶ μέσω αὐτοῦ καὶ μόνον ἐκδηλώνεται ἡ φυσικὴ ὑπαρξὴ.

Ἐπειδὴ ὅλα ὅσα εἶναι στὸν χρόνο, εἶναι τὸ ἓνα ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο, γι' αὐτὸ μὲ τὸ νὰ εἶναι κάτι, ἀποκλείονται ὅλα τὰ ἄλλα. Ὅταν παίζει κανεὶς σὲ ἓνα

ὄργανο ἓναν ἦχο, ἀπὸ ὅλους τοὺς ἦχους ποὺ μπορεῖ νὰ αποδώσει ἐνδεχομένως τὸ ὄργανο αὐτό, εἶναι μόνον ἐκεῖνος ὁ ἓνας πραγματικός· ὅταν ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὸ παρόν, περιορίζεται ὀλόκληρη ἢ ἄπειρη δυνατότητα τῶν προσδιορισμῶν του στὸν μοναδικὸ τοῦτο τρόπο τῆς ὑπαρξῆς. Ὅπου, συνεπῶς, δρᾷ ἀποκλειστικὰ ἡ ὁρμὴ αὐτή, ἐκεῖ ὑφίσταται κατ' ἀνάγκην ὁ ὑψιστος περιορισμός· στὴν κατάσταση τούτη, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ μονάδα μεγέθους, μιὰ γεμάτη στιγμή τοῦ χρόνου — ἢ, μάλλον, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι, ἐπειδὴ ἡ προσωπικότητά του ἔχει ἀρθεῖ, ἐνόσω ἡ αἴσθησις τὸν κυριαρχεῖ καὶ τὸν παρασύρει ὁ χρόνος.*

Ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι πεπερασμένος, ἐκτείνεται τὸ πεδίο τῆς ὁρμῆς αὐτῆς· καὶ ἐπειδὴ κάθε μορφὴ παρουσιάζεται μόνο σὲ μιὰν ὕλη, καὶ κάθε ἀπόλυτο μόνο διαμέσου τῶν περιορισμῶν, γι' αὐτὸ εἶναι βεβαίως ἡ αἰσθητηριακὴ ὁρμὴ ἐκείνη στὴν ὁποία σταθεροποιεῖται τελικῶς ὀλόκληρη ἢ παρουσία τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἀλλὰ μολονότι μόνη ἡ ὁρμὴ αὐτὴ ξυπνᾷ καὶ ἀναπτύσσει τίς καταβολές τῆς ἀνθρώπινης φύσης, εἶναι ἡ ἴδια ἀλη-

* Γιὰ τὴν κατάσταση τούτη τῆς ἀπώλειας τοῦ ἑαυτοῦ κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς αἰσθησις, ἡ γλώσσα ἔχει τὴν πολὺ εὐστοχη ἔκφραση: εἶμαι ἐκτὸς ἑαυτοῦ [ausser sich sein], δηλαδή, τὸ νὰ εἶναι κάποιος ἐκτὸς τοῦ ἑγώ του. Μολονότι ἡ φράση αὐτὴ χρησιμοποιεῖται μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ αἰσθησις γίνεται ἀψιθυμία καὶ ἐμεῖς παρατηροῦμε τὴν κατάσταση τούτη περισσότερο λόγω τῆς μακρότερης διάρκειάς της, παρ' ὅλα αὐτὰ γίνεται ὁ καθένας ἐκτὸς ἑαυτοῦ μόνον, ἐφ' ὅσον αἰσθάνεται. Τὸ νὰ ἐπανέλθει κανεὶς ἀπὸ τὴν κατάσταση τούτη στὴν νηφαλιότητα, τὸ λέμε ἐξίσου ὀρθά: συνέρχομαι [in sich gehen], δηλαδή ἐπανερχομαι στὸ ἑγώ μου, ἀποκαθιστῶ πάλι τὸ πρόσωπό μου. Γιὰ κάποιον ποὺ εἶναι λιπόθυμος, δὲν λέμε: εἶναι ἐκτὸς ἑαυτοῦ, ἀλλά: ἔχει χάσει τίς αἰσθήσεις του [von sich], δηλ. ἔχει στερηθεῖ τὸ ἑγώ του, ἀφοῦ ἐκεῖνος δὲν εἶναι βέβαια παρὼν σ' αὐτό. Γιὰ τοῦτο, ἐκεῖνος ποὺ ἐπανῆλθε ἀπὸ μιὰ λιποθυμία, ἔχει ἀπλῶς συνέλθει [bei sich], πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ συνυπάρχει κάλλιστα μὲ τὸ νὰ εἶναι ἐκτὸς ἑαυτοῦ.

οινὰ ἢ μόνη ἢ ὁποία καθιστᾷ ἀδύνατη τὴν τελείωσή της. Μὲ ἀκατάλυτους δεσμούς προσδένει στὸν αἰσθητὸ κόσμον τὸ πνεῦμα ποὺ πασχίζει νὰ πάει ψηλότερα, καὶ ἀπὸ τὴν πιὸ ἐλεύθερη περιπλάνησή της στὸ ἄπειρο, ἀνακαλεῖ τὴν ἀφαίρεση στὰ ὅρια τοῦ παρόντος. Βέβαια, ὁ στοχασμός μπορεῖ πρὸς στιγμήν νὰ τῆς ξεφύγει, καὶ μιὰ σταθερὴ θέλησις ἀντιμετωπίζει νικηφόρα τίς ἀπαιτήσεις της· ἀλλὰ σὲ λίγο ἐπανερχεται ἡ καταπιεσμένη φύσις καὶ πάλι στὰ δικαιώματά της, ὥστε νὰ ὠθήσει πρὸς τὴν πραγματικότητα τῆς ὑπαρξῆς, πρὸς ἓνα περιεχόμενο τῶν ἐπιγνώσεών μας καὶ πρὸς ἓναν σκοπὸ τῶν πράξεών μας.

Ἡ δευτέρα ἀπὸ ἐκεῖνες τίς ὁρμές ποὺ μπορούμε νὰ ὀνομάσομε ὁρμὴ τῆς μορφῆς, ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἀπὸ τὴν ἔλλογη φύσις του καὶ πασχίζει νὰ τὸν ἀπελευθερώσει, νὰ τοῦ φέροι ἀρμονία στὴν πολλαπλότητα τῶν ἐκδηλώσεών του καί, παρ' ὅλες τίς ἀλλαγές τῆς κατάστασής του, νὰ ἐπιβάλλει τὸ πρόσωπό του. Ἀλλά, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο ὡς ἀπόλυτη καὶ ἀδιαίρετη ἐνότητα δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ περιέρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸν ἑαυτό του, ἀφοῦ ἐμεῖς εἴμαστε σὲ ὅλη τὴν αἰωνιότητα ἐμεῖς, γιὰ τοῦτο ἡ ὁρμὴ ἐκείνη ποὺ ὠθεῖ πρὸς τὴν ἐπιβολὴ τῆς προσωπικότητος, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀπαιτεῖ τίποτε ἄλλο παρὰ ὅ,τι πρέπει νὰ ἀπαιτεῖ σὲ ὅλη τὴν αἰωνιότητα· ἀποφασίζει, λοιπόν, γιὰ πάντα, ὅπως ἀποφασίζει γιὰ τώρα, καὶ προστάζει γιὰ τώρα, ὅ,τι προστάζει γιὰ πάντα. Περιλαμβάνει, ἐπομένως, ὀλόκληρη τὴν ἀκολουθία τοῦ χρόνου, καὶ τοῦτο ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ὅτι: ἀναιρεῖ τὸν χρόνο, ἀναιρεῖ τὴν ἀλλαγὴ· θέλει νὰ εἶναι τὸ πραγματικό, ἀναγκαῖο καὶ αἰώνιο, καὶ τὸ αἰώνιο καὶ ἀναγκαῖο, νὰ εἶναι πραγματικό· μὲ ἄλλες λέξεις: ὠθεῖ πρὸς τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ δίκαιο.

Ἐὰν ἡ πρώτη ὁρμὴ δημιουργεῖ μόνο περιπτώ-

σεις, ἡ ἄλλη δίδει νόμους — νόμους γιὰ κάθε κρίση, ἐὰν ἀφορᾷ σὲ γνώσεις, νόμους γιὰ κάθε θέληση, ἐὰν ἀφορᾷ σὲ πράξεις.⁶³ Ἀλλά, εἴτε γνωρίζομε ἓνα ἀντικείμενο εἴτε ἀποδίδομε ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα σὲ μιὰ κατάσταση τοῦ ὑποκειμένου μας εἴτε πράττομε βάσει γνώσεων εἴτε καθιστοῦμε τὸ ἀντικειμενικὸ στοιχεῖο, καθοριστικὸ λόγο τῆς κατάστασής μας — καὶ στίς δύο αὐτὲς περιπτώσεις ἀποσποῦμε τὴν κατάσταση τούτη ἀπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀποδίδομε πραγματικότητα γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ γιὰ ὅλες τίς ἐποχές, δηλ. τῆς ἀποδίδομε καθολικότητα καὶ ἀναγκαιότητα.⁶⁴ Τὸ συναίσθημα μπορεῖ νὰ πεῖ ἀπλῶς: αὐτὸ εἶναι ἀληθινὸ γιὰ τοῦτο τὸ ὑποκείμενο καὶ σὲ τούτη τὴν στιγμή, καὶ μπορεῖ νὰ ἔλθῃ μιὰ ἄλλη στιγμή, ἓνα ἄλλο ὑποκείμενο ποὺ ἀνακαλεῖ τὴν μαρτυρία γιὰ τὴν παρούσα αἴσθησι. Ὄταν, ὅμως, ὁ στοχασμὸς ἐκφρασθεῖ μιὰ φορὰ: τοῦτο εἶναι, τότε ἀποφαίνεται γιὰ πάντα καὶ αἰωνίως, καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἀποφάνσεώς του τὴν ἐγγυᾶται ἡ ἴδια ἡ προσωπικότητα ἡ ὁποία ἐναντιώνεται σὲ κάθε ἀλλαγὴ. Ἡ κρίσις μπορεῖ νὰ πεῖ ἀπλῶς: αὐτὸ εἶναι καλὸ γιὰ τὸ ἄτομό σου καὶ γιὰ τὴν τωρινή σου ἀνάγκη, ἀλλὰ τὸ ἄτομό σου καὶ τὴν τωρινή σου ἀνάγκη θὰ τὰ συμπαρασύρει ἢ ἀλλαγὴ, καὶ ἐκεῖνο ποὺ διακαῶς τώρα ποθεῖς, θὰ τὰ κάμει κάποτε ἀντικείμενο τῆς ἀποστροφῆς σου. Ὄταν, ὅμως, τὸ ἠθικὸ συναίσθημα λέγει: τοῦτο ὀφείλει νὰ εἶναι, τότε ἀποφαίνεται γιὰ πάντα καὶ αἰωνίως — ὅταν ὁμολογεῖς τὴν ἀλήθεια, ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια, καὶ τηρεῖς τὴν δικαιοσύνη, ἐπειδὴ εἶναι ἡ δικαιοσύνη, τότε ἔχεις κάμει μιὰν ἀτομικὴ περίπτωση, νόμο γιὰ ὅλες τίς περιπτώσεις: ἔχεις μεταχειριθεῖ μιὰν περίπτωση στὴν ζωὴ σου ὡς αἰωνιότητα.

Ὅπου, συνεπῶς, κυριαρχεῖ ἡ ὁρμὴ τῆς μορφῆς καὶ πράττει ἐντὸς μας τὸ καθαρὸ ἀντικείμενο, ἐκεῖ εἶναι ἡ ὑψηλὴ διεύρυνση τοῦ εἶναι, ἐκεῖ ἐξαφανίζονται ὅλοι οἱ φραγμαῖ, ἐκεῖ ὑψώνεται ὁ ἀνθρώπος ἀπὸ μιὰ μονάδα μεγέθους στὴν ὁποία τὸν περιόριζαν οἱ πενήχρῆς αἰσθήσεις, σὲ μιὰν ἐνότητα τῶν Ἰδεῶν, ἡ ὁποία συμπεριλαμβάνει ὀλόκληρο τὸ βασίλειο τῶν φαινομένων. Κατὰ τὴν ἐπιχείρησι τούτη δὲν εἴμαστε πιά στὸν χρόνο, ἀλλὰ ὁ χρόνος βρίσκεται ἐντὸς μας μὲ ὀλόκληρη τὴν ἀκολουθία του ποὺ δὲν σταματᾷ ποτέ. Δὲν εἴμαστε πιά ἄτομα, ἀλλὰ γένος ἢ κρίσις ὅλων τῶν πνευμάτων ἐκφέρεται μέσω τῆς δικῆς μας, ἡ ἐκλογὴ κάθε καρδιάς ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν δική μας πράξι.

Δέκατη τρίτη ἐπιστολή

Ἐκ πρώτης ὄψεως, τίποτε δὲν φαίνεται νὰ ἀντιτίθεται περισσότερο τὸ ἓνα στὸ ἄλλο ὅσο οἱ τάσεις τῶν δύο αὐτῶν ὁρμῶν, ἀφοῦ ἢ μιὰ ὠθεῖ πρὸς τὴν ἀλλαγὴ καὶ ἢ ἄλλη πρὸς τὸ ἀμετάβλητο. Καὶ ὅμως, οἱ δύο αὐτὲς ὁρμῆς εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἐξαντλοῦν τὴν ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης φύσης, καὶ μιὰ τρίτη θεμελιώδης ὁρμὴ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ μεσιτεύσει ἀνάμεσα σ' αὐτές, εἶναι μιὰ ἀπολύτως ἀδιανόητη ἔννοια. Πῶς θὰ ἐπανακτήσομε, λοιπόν, τὴν ἐνότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἢ ὁποῖα, λόγῳ αὐτῆς τῆς πρωταρχικῆς καὶ ριζικῆς ἀντιθέσεως, φαίνεται νὰ ἔχει ἀναιρεθεῖ τελείως;

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ τάσεις τους ἀντιφάσκουν πρὸς ἀλλήλας, ἀλλά, πράγμα ποὺ πρέπει νὰ προσεχθεῖ καλὰ, ὄχι στὰ ἴδια ἀντικείμενα, κι ἐκεῖνα ποὺ δὲν συναντῶνται, δὲν μπορούν καὶ νὰ συγκρουσθοῦν μεταξύ τους. Ἡ αἰσθητηριακὴ ὁρμὴ ἀπαιτεῖ, βέβαια, ἀλλαγὴ, ἀλλὰ δὲν ἀπαιτεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ αὐτὴ καὶ στὸ πρόσωπο καὶ στὸν χῶρο του· δὲν ἀπαιτεῖ μιὰν ἀλλαγὴ τῶν ἀρχῶν. Ἡ ὁρμὴ τῆς μορφῆς ὠθεῖ πρὸς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν μονιμότητα — ἀλλὰ δὲν θέλει νὰ σταθεροποιεῖται μαζί μὲ τὸ πρόσωπο καὶ ἢ κατὰστασι, δὲν θέλει νὰ ὑπάρχει ταυτότητα τοῦ αἰσθήματος. Οἱ δύο αὐτὲς ὁρμῆς δὲν ἀντιτίθενται, συνεπῶς, ἐκ φύσεως ἢ μιὰ στὴν ἄλλη, καὶ ἂν παρ' ὅλα αὐτὰ παρουσιάζονται ἔτσι, ἔχουν ἐξ ὑπαρχῆς

γίνει ἀντίθετες μόνον λόγῳ μιᾶς ἐλεύθερης παραβίασης τῆς φύσης, ἀφοῦ παρανοοῦν οἱ ἴδιες τὸν ἑαυτό τους καὶ συγγέουν τὶς σφαῖρες τους.* Στὸ νὰ φυλάσσει τὶς σφαῖ-

* Μόλις διαπιστώσει κανεὶς ἓναν πρωταρχικό, ἄρα ἀναγκαῖο ἀνταγωνισμό τῶν δύο αὐτῶν ὁρμῶν, δὲν ὑπάρχει βεβαίως κανένα ἄλλο μέσον νὰ διατηρηθεῖ ἢ ἐνότητα στὸν ἄνθρωπο παρὰ μόνον νὰ ὑποτασσόμε ἀπολύτως [ἄνευ ὁρῶν] τὴν αἰσθητηριακὴ ὁρμὴ στὴν ἔλλογη. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ὑπόταξη τούτη μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ μόνον ὁμοιομορφία, ὄχι ὅμως ἀρμονία, καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει αἰωνίως διχασμένος. Ἀσφαλῶς καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἢ ὑπόταξη, ἀλλὰ ἀμοιβαίως: διότι, μολονότι οἱ περιορισμοὶ δὲν μπορούν ποτὲ νὰ θεμελιώσουν τὸ ἀπόλυτο, συνεπῶς ἢ ἐλευθερία δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν χρόνο, ἐντούτοις εἶναι ἐξίσου βέβαιο ὅτι τὸ ἀπόλυτο δὲν μπορεῖ ποτὲ ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ θεμελιώσει τοὺς περιορισμούς, ὅτι ἢ κατὰστασι μέσα στὸν χρόνο δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐλευθερία. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀρχὲς εἶναι, συνεπῶς, συγχρόνως ὑποταγμένες καὶ συντονισμένες ἢ μιὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ἄλλη, δηλ. βρίσκονται σὲ ἀλληλεπίδραση: καμιά ὕλη χωρὶς μορφὴ, καμιά μορφὴ χωρὶς ὕλη. (Τὴν ἔννοια τούτη τῆς ἀλληλεπίδρασεως καὶ ὁλόκληρη τὴ σπουδαιότητά της τὴ βρίσκομε νὰ ἀναλύεται ἐξοχὰ στὸ «Θεμέλιο ὁλόκληρης τῆς θεωρίας τῆς ἐπιστήμης» τοῦ Φίχτε [Fichte], Λειψία 1794). Δὲν γνωρίζομε, βεβαίως, πῶς ἔχουν τὰ πράγματα ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο στὸ βασίλειο τῶν Ἰδεῶν· ἀλλὰ ὅτι, χωρὶς νὰ προσλαμβάνει ὕλη, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκαλύπτεται στὸ βασίλειο τοῦ χρόνου, τὸ γνωρίζομε ἀσφαλῶς· στὸ βασίλειο τοῦτο, συνεπῶς, ἢ ὕλη θὰ μπορεῖ νὰ καθορίζει κάτι ὄχι ἀπλῶς ὑποταγμένη στὴ μορφὴ, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ δίπλα στὴ μορφὴ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτήν. Ὅσο ἀναγκαῖο εἶναι, λοιπόν, τὸ συναίσθημα νὰ μὴν ἀποφασίζει τίποτε στὸ πεδίο τοῦ Λόγου, ἐξίσου ἀναγκαῖο εἶναι νὰ μὴν ἀυθαδιάζει ὁ Λόγος καὶ νὰ μὴν καθορίζει τίποτε στὸ πεδίο τοῦ συναισθήματος. Ἡδὴ μὲ τὸ νὰ ἀναγνωρίζει κανεὶς στὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο τοῦτα ἓνα πεδίο, ἀποκλείει τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ θέτει στὸ καθένα ἓνα ὄριο τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ παραβιασθεῖ παρὰ μόνο ζημιώνοντας καὶ τὰ δύο πεδία.

Σὲ μιὰν ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία, ὅπου τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ νὰ ἀπελευθερώσομε τὴ μορφὴ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο καὶ νὰ διατηρήσομε τὸ ἀναγκαῖο καθαρὸ ἀπὸ καθετὶ τυχαῖο, συνηθίζει κανεὶς πολὺ εὐκολὰ νὰ σκέπτεται τὸ ὑλικὸ στοιχεῖο ἀπλῶς ὡς ἐμπόδιο καὶ νὰ παριστάνει τὴν αἰσθητικότητά, ἐπειδὴ στέκεται ἐμπόδιο ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο τὸ ἔργο, σὲ μιὰν ἀναγκαῖα ἀντίφαση πρὸς τὸν Λόγο. Ἐνας τέτοιος τρόπος παραστάσεως [τοῦ θέματος] δὲν ἐνυπάρχει, βέβαια, κατὰ κανένα τρόπο στὸ πνεῦμα τοῦ καντιανοῦ συστήματος, ἀλλὰ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ὑπάρχει στὸ γράμμα του.⁶⁵

ρες αὐτὲς καὶ νὰ διασφαλίζει στὴν καθεμιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἐκεῖνες ὀρμὲς τὰ ὄριά της, ἔγκειται ἡ ἀποστολὴ τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὀφείλει, συνεπῶς, καὶ στὶς δύο τὴν ἴδια δικαιοσύνη καὶ δὲν πρέπει ἀπλῶς νὰ ὑπερασπίζεται τὴν ἔλλογη ὀρμὴ ἔναντι τῆς αἰσθητηριακῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν δεύτερη ἔναντι τῆς πρώτης. Τὸ ἔργο του εἶναι, λοιπόν, διττό: πρῶτον, νὰ προφυλάσσει τὴν αἰσθητικότητα ἀπέναντι στὶς ἐπεμβάσεις τῆς ἐλευθερίας· δεύτερον, νὰ διασφαλίζει τὴν προσωπικότητα ἀπέναντι στὴν ἐξουσία τῶν αἰσθήσεων. Τὸ πρῶτο τὸ ἐπιτυγχάνει μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς συναισθηματικῆς ἱκανότητος,⁶⁶ τὸ δεύτερο μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς ἔλλογης ἱκανότητος.

Ἐπειδὴ ὁ κόσμος εἶναι κάτι ἐκτεταμένο μέσα στὸν χρόνο, δηλ. εἶναι μεταβολή, γι' αὐτὸ ἡ τελειότητα τῆς ἱκανότητος ἐκείνης ἢ ὁποῖα συνδέει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν κόσμο θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ μέγιστη δυνατὴ μεταβλητότητα καὶ ἐπέκταση. Ἐπειδὴ τὸ πρόσωπο εἶναι τὸ μόνιμο [στοιχεῖο] μέσα στὴν μεταβολή, γιὰ τοῦτο ἡ τελειότητα τῆς ἱκανότητος ἐκείνης ἢ ὁποῖα ὀφείλει νὰ ἀντιτίθεται στὴν ἀλλαγὴ, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ μέγιστη δυνατὴ αὐτονομία⁶⁷ καὶ ἔνταση. Ὅσο πολυμερέστερα καλλιεργεῖται ἡ προσληπτικότητα, ὅσο πιὸ εὐκίνητη εἶναι, καὶ ὅσο μεγαλύτερη ἔκταση παρέχει στὰ φαινόμενα, τόσο περισσότερο κόσμο συλλαμβάνει⁶⁸ ὁ ἄνθρωπος, τόσο περισσότερες καταβολὲς ἀναπτύσσει μέσα του· ὅσο περισσότερη δύναμη καὶ βάθος κερδίζει ἢ προσωπικότητα, ὅσο περισσότερη ἐλευθερία κερδίζει ὁ Λόγος, τόσο περισσότερο κόσμο ἀντιλαμβάνεται⁶⁹ ὁ ἄνθρωπος, τόσο περισσότερη μορφὴ δημιουργεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. Ἡ καλλιέργειά του, συνεπῶς, θὰ συνίσταται σὲ τοῦτο: πρῶτον, νὰ προσφέρει στὴν προσλαμβάνουσα ἱκανότητά του τὶς πιὸ πολυποί-

κιλες ἐπαφές μὲ τὸν κόσμο καὶ νὰ ἀσκεῖ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ συναισθήματος, στὸν ὑψιστο βαθμὸ τὴν παθητικότητα· δεύτερον, νὰ ἀποκτήσει γιὰ τὴν καθοριστικὴ ἱκανότητά του τὴν ὑψιστὴ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν προσλαμβάνουσα καὶ νὰ ἀσκεῖ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Λόγου, στὸν ὑψιστο βαθμὸ τὴν ἐνεργητικότητα. Ὅταν συννωθοῦν οἱ δύο αὐτὲς ιδιότητες, τότε ὁ ἄνθρωπος θὰ συνδυάζει μὲ τὴν ὑψιστὴ πληρότητα τῆς ὑπαρξῆς, τὴν ὑψιστὴ αὐτονομία καὶ ἐλευθερία καί, ἀντὶ νὰ χάνεται στὸν κόσμο, ἀπεναντίας θὰ τὸν ἐλκύει μὲ ὀλόκληρη τὴν ἀπεραντοσύνη τῶν φαινομένων του πρὸς τὸν ἑαυτὸ του καὶ θὰ τὸν ὑποτάσσει στὴν ἐνότητα τοῦ Λόγου του.

Ἀλλὰ τὴν σχέση τούτη ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ τὴν ἀντιστρέψει καὶ ἔτσι νὰ ἀστοχήσει μὲ διπλὸ τρόπο στὸν προορισμό του. Μπορεῖ νὰ μεταδώσει τὴν ἔνταση, τὴν ὁποῖα ἀπαιτεῖ ἡ δραστήρια δύναμη, στὴν παθητικὴ δύναμη, νὰ προκαταλάβει μὲ τὴν ὀρμὴ τῆς ὕλης τὴν ὀρμὴ τῆς μορφῆς καὶ νὰ μετατρέψει τὴν προσλαμβάνουσα ἱκανότητα σὲ καθοριστικὴ. Μπορεῖ νὰ παραχωρήσει τὴν ἔκταση, ἢ ὁποῖα ἀνήκει στὴν παθητικὴ δύναμη, στὴν δραστήρια δύναμη, νὰ προκαταλάβει μὲ τὴν ὀρμὴ τῆς μορφῆς τὴν ὀρμὴ τῆς ὕλης, καὶ νὰ παρεμβάλει τὴν καθοριστικὴ ἱκανότητα στὴν προσλαμβάνουσα. Στὴν πρώτη περίπτωση, δὲν θὰ γίνῃ ποτὲ ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς του, στὴν δεύτερη δὲν θὰ γίνῃ ποτὲ κάτι ἄλλο, ἄρα καὶ στὶς δύο περιπτώσεις δὲν θὰ γίνῃ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τίποτε ἀπὸ τὰ δύο ἐκεῖνα, ἐπομένως θὰ γίνῃ — μηδὲν.*

* Ἡ κακὴ ἐπίδραση μιᾶς ὑπέρμετρης αἰσθησιακότητος στὴν σκέψη καὶ στὴν πράξη μας φανερώνεται εὐκολὰ στὸν καθένα· ὄχι τόσο εὐκολὰ, μολονότι ἀπαντᾷ ἐξίσου συχνὰ καὶ εἶναι ἐξίσου σημαντικὴ, ἢ δυσμενὲς ἐπίδραση μιᾶς ὑπέρμετρης ὀρθολογικότητος στὴ γνώση μας καὶ στὴ συμπεριφορὰ μας. Γιὰ τοῦτο, ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ὑπενθυμίσω ἀπὸ τὸ μεγάλο

Ἐὰν δηλαδή γίνει καθοριστικὴ ἢ αἰσθητηριακὴ ὀρμὴ, ἐὰν ἢ αἴσθησις γίνει νομοθέτης, καὶ ἐὰν καταπιέζει ὁ κόσμος τὸ πρόσωπο, τότε παύει αὐτὸς νὰ εἶναι ἀντι-

μεγάλο πλῆθος τῶν περιπτώσεων πού ἀνήκουν ἐδῶ μόνο δύο, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ φωτίσουν τὴ ζημιὰ μιᾶς νοητικῆς καὶ βουλευτικῆς δυνάμεως πού προκαταλαμβάνει τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἴσθησις.

Μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες αἰτίες γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες μας κάνουν τόσο ἀργὰ βήματα εἶναι προφανῶς ἡ γενικὴ καὶ σχεδὸν ἀκατανίκητη κλίση γιὰ τελολογικὲς κρίσεις, στίς ὁποῖες, μόλις αὐτὲς χρησιμοποιηθοῦν κατὰ τρόπο συστατικό, ἢ καθοριστικὴ ἰκανότητα παρεμβάλλεται στὴν προσλαμβάνουσα. Ὅσο ἔντονα καὶ μὲ ὅσο πολλοὺς τρόπους καὶ ἂν ἀγγίζει τὰ ὄργανά μας ἢ φύση, ἐντούτοις ὅλη ἡ ποικιλία τῆς ἔχει χαθεῖ γιὰ μᾶς, διότι δὲν ἀναζητοῦμε σ' αὐτὴν τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο ὅ,τι ἔχομε ἐμβάλει μέσα τῆς, διότι δὲν τῆς ἐπιτρέπομε νὰ κινεῖται πρὸς τὸ μέρος μας, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἐμεῖς στρεφόμεστε πρὸς τὸ μέρος τῆς [ἐναντίον τῆς] μὲ τὸν Λόγο ὁ ὁποῖος προτρέχει ἀνυπόμονα. Ἄν ἔλθει τώρα μιὰ φορὰ στοὺς τόσους αἰῶνες κάποιος πού τὴν προσεγγίζει μὲ ἤρεμες, ἀγνὲς καὶ ἀνοικτὲς αἰσθήσεις καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἀνακαλύψει ἕνα πλῆθος φαινομένων πού ἐμεῖς παραβλέψαμε μὲ τὶς προφυλάξεις μας, τότε ἐκπλησσομαστε πάρα πολὺ γιὰ τὸ ὅτι τόσα μάτια παρ' ὄλο τὸ φῶς τῆς μέρας δὲν μπόρεσαν νὰ προσέξουν τίποτε.⁷⁰ Ἡ ἀπερίσκεπτη τούτη ἐπιδίωξη τῆς ἀρμονίας προτοῦ συγκεντρώσει κανεὶς τοὺς ἐπιμέρους ἤχους πού πρόκειται νὰ τὴν ἀποτελέσουν, ὁ βίαιος αὐτὸς σφετερισμὸς τῆς νοητικῆς δυνάμεως σὲ ἕνα πεδίο, στὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ αὐτὴ νὰ προστάξει ἀπολύτως, εἶναι ὁ λόγος τῆς μὴ γονιμότητος τῶν σκεπτόμενων νοῶν γιὰ τὸ καλὸ τῆς ἐπιστήμης, καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε ἂν ἢ αἰσθητικότητα, ἢ ὁποῖα δὲν ἀποκτᾶ μορφή, ἢ ὁ Λόγος, ὁ ὁποῖος δὲν προσδοκᾷ κάποιο περιεχόμενο, ἔχουν ζημιώσει περισσότερο τὴ διεύρυνση τῶν γνώσεών μας.

Ἐξίσου δυσχερὲς θὰ ἦταν μᾶλλον νὰ προσδιορισθεῖ ἂν ἢ πρακτικὴ φιλανθρωπία μας πλήττεται καὶ ψυχραίνεται περισσότερο ἀπὸ τὴ σφοδρότητα τῶν ἐπιθυμιῶν μας ἢ ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα τῶν ἀρχῶν μας, ἀπὸ τὸν ἐγωισμὸ τῶν αἰσθήσεών μας ἢ ἀπὸ τὸν ἐγωισμὸ τοῦ Λόγου μας. Γιὰ νὰ γίνουμε συμπονετικοί, εὐσπλαχνικοί, δραστήριοι ἄνθρωποι, θὰ πρέπει νὰ συνενωθοῦν τὸ συναίσθημα καὶ ὁ χαρακτήρας, ὅπως, γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε ἐμπειρία, θὰ πρέπει νὰ συναντηθεῖ ἢ εἰλικρίνεια τῆς αἴσθησις μὲ τὴν ἐνεργητικότητα τῆς διάνοιας. Πῶς μπορούμε, ὅσο ἀξιέπαινοι καὶ ἂν εἶναι οἱ γνώμονές μας, νὰ εἴμαστε δίκαιοι, καλοὶ καὶ ἀνθρώπινοι ἀπέναντι στοὺς ἄλλους, ἐὰν μᾶς λείπει ἢ ἰκανότητα νὰ ἀποδεχόμεστε πιστὰ καὶ ἀληθινὰ τὴν ξένη φύση, νὰ οἰκειοποιούμεστε ξένες καταστάσεις, νὰ κάνουμε δικά μας τὰ ξένα συναισθήματα; Ἡ ἰκανότητα, ὅμως, αὐτὴ, τόσο

κεῖμένο, κατὰ τὴν ἴδια ἀναλογία στὴν ὁποία γίνεται ἐξουσία. Μόλις ὁ ἄνθρωπος γίνει μόνο περιεχόμενο τοῦ χρόνου, τότε δὲν εἶναι ὁ ἴδιος, καὶ ἐπομένως δὲν ἔχει ἐπίσης κανένα περιεχόμενο. Μαζὶ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἔχει ἀναιρεθεῖ καὶ ἡ κατάστασή του, διότι οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες εἶναι ἀντικατηγορούμενες⁷¹ — ἐπειδὴ

στὴν ἀνατροφή πού δεχόμεστε ὅσο καὶ σ' ἐκείνη πού δίδομε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι στὸν ἑαυτό μας, καταπιέζεται στὸν ἴδιο βαθμὸ στὸν ὁποῖο προσπαθεῖ κανεὶς νὰ πλήξει τὴ δύναμη τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ νὰ σταθεροποιήσει τὸν χαρακτήρα μὲσω ἀρχῶν. Ἐπειδὴ προκαλεῖ δυσχέρειες, λόγω τῆς τόσης ζωηρότητας τοῦ συναισθήματος, νὰ παραμένει κανεὶς πιστὸς στίς ἀρχές του, γιὰ τοῦτο καταφεύγει κανεὶς στὸ πιὸ ἄνετο μέσον, νὰ διασφαλίσαι τὸν χαρακτήρα μὲ τὸ νὰ στομώνει τὰ συναισθήματα· διότι βεβαίως εἶναι ἀπείρως εὐχερέστερο νὰ ἔχομε ἡσυχία μπροστὰ σὲ ἕναν ἀφοπλισμένο ἀντίπαλο παρὰ νὰ κυριαρχήσουμε ἕναν θαρραλέο καὶ ἰσχυρὸ ἐχθρὸ. Σὲ τούτη τὴν ἐπιχειρήση συνίσταται, ἄλλωστε, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκεῖνο πού ἀποκαλοῦν «διαμόρφωση ἐνὸς ἀνθρώπου», καὶ μάλιστα στὴν καλύτερη σημασία τῆς λέξης, ὅποτε σημαίνει ἐπεξεργασία τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὄχι ἀπλῶς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνθρώπου. Ἐνας ἔτσι διαμορφωμένος ἄνθρωπος θὰ εἶναι, βεβαίως, διασφαλισμένος ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἄγρια φύση καὶ νὰ ἐμφανίζεται ὡς τέτοια· συγχρόνως, ὅμως, θὰ εἶναι θωρακισμένος μὲσω ἀρχῶν ἀπέναντι σὲ ὅλα τὰ αἰσθήματα τῆς φύσης καὶ ἢ ἐξωτερικὴ ἀνθρώπινη φύση θὰ τοῦ εἶναι τόσο λίγο οἰκεία ὅσο καὶ ἢ ἐσωτερικὴ.

Ἀποτελεῖ μιὰ πολὺ ὀλέθρια κατάχρηση τοῦ ιδεώδους τῆς τελειότητας, ὅταν κατὰ τὴν κρίση ἄλλων ἀνθρώπων, καὶ στίς περιπτώσεις ὅπου ὀφείλει κανεὶς νὰ δράσει γι' αὐτούς, ὀρίζει τὸ ιδεῶδες αὐτὸ ὡς θεμέλιο σὲ ὅλη τὴν αὐστηρότητά του. Στὴν πρώτη περίπτωση θὰ ὀδηγηθεῖ κανεὶς στὴν φαντασιοπληξία, στὴ δεύτερη στὴν σκληρότητα καὶ στὴν ψυχρότητα. Βεβαίως, στὰ κοινωνικά του καθήκοντα διευκολύνεται κανεὶς πάρα πολὺ, ἐὰν τὸν πραγματικὸ ἄνθρωπο πού ζητεῖ τὴ βοήθειά μας τὸν παραβάλλομε νοερὰ μὲ τὸν ἰδεατὸ ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε πιθανῶς νὰ βοηθήσει τὸν ἑαυτό του. Ἡ αὐστηρότητα ἐναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας, συνδυασμένη μὲ ἐπιείκεια ἐναντι τῶν ἄλλων, συνιστᾷ τὸν ἀληθινὰ ἕξοχο χαρακτήρα. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὅμως, ὁ ἐπιεικὴς ἄνθρωπος ἀπέναντι στοὺς ἄλλους θὰ γίνῃ ἐπιεικὴς καὶ ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του, καὶ ὁ αὐστηρὸς ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του, θὰ γίνῃ αὐστηρὸς καὶ ἀπέναντι στοὺς ἄλλους· ὁ ἐπιεικὴς ἐναντι τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ αὐστηρὸς ἐναντι τῶν ἄλλων, εἶναι ὁ περισσότερο ἄξιος περιφρονησεως χαρακτήρας.

ἡ μεταβολὴ ἀπαιτεῖ κάτι παραμόνιμο καὶ ἡ περιορισμένη πραγματικότητα ἀπαιτεῖ μιὰν ἄπειρη. Ἐὰν ἡ ὁρμὴ τῆς μορφῆς γίνῃ προσλαμβάνουσα, δηλαδή, ἐὰν ἡ νοητικὴ δύναμη προκαταλάβῃ τὸ αἶσθημα, καὶ ἐὰν τὸ πρόσωπο ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ τὸν κόσμον, τότε παύει νὰ εἶναι αὐτοτελὴς δύναμη καὶ ὑποκείμενο, κατὰ τὴν ἴδια ἀναλογία μὲ τὴν ὁποία ὠθεῖται στὴν θέσιν τοῦ ἀντικειμένου, ἐπειδὴ τὸ παραμόνιμο ἀπαιτεῖ τὴν μεταβολὴν καὶ ἡ ἀπόλυτη πραγματικότητα ἀπαιτεῖ περιορισμούς γιὰ τὴν ἐκδήλωσή της. Ἐνόσω ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνο μορφή, δὲν ἔχει καμιὰ μορφή, καὶ ἐπομένως μαζί μὲ τὴν κατάστασιν ἀναιρεῖται καὶ τὸ πρόσωπο. Μὲ μιὰ λέξη: μόνον ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι αὐτοτελὴς, ὑπάρχει πραγματικότητα ἔξω ἀπὸ αὐτόν, εἶναι προσδεκτικός· μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι προσδεκτικός, ὑπάρχει πραγματικότητα μέσα του· εἶναι ὁ ἴδιος μιὰ σκεπτόμενη δύναμη.

Καὶ οἱ δύο ὁρμὲς χρειάζονται, συνεπῶς, τὸν περιορισμὸν καί, ἐφ' ὅσον νοοῦνται ὡς ἐνέργειες, τὴν χαλάρωσιν ἢ πρώτην, γιὰ νὰ μὴν παρεμβαίνει στὸ χῶρον τῆς νομοθεσίας, ἢ δεύτερην, γιὰ νὰ μὴν παρεμβαίνει στὸ χῶρον τοῦ αἰσθήματος. Ἡ χαλάρωσις, ὅμως, ἐκείνη τῆς αἰσθητηριακῆς ὁρμῆς δὲν ἐπιτρέπεται κατὰ κανένα τρόπο νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς φυσικῆς ἀνικανότητος καὶ μιᾶς στόμωσης τῶν αἰσθημάτων, ἡ ὁποία ἀξίζει πάντοτε μόνο τὴν περιφρόνησιν· πρέπει νὰ εἶναι μιὰ πράξις τῆς ἐλευθερίας, μιὰ δραστηριότητα τοῦ προσώπου, ἡ ὁποία μὲ τὴν ἠθικὴν τῆς ἔντασιν μετριάζει τὴν αἰσθητηριακὴν ὁρμὴν καὶ μὲ τὴν κυριάρχισιν τῶν ἐντυπώσεων τοὺς ἀφαιρεῖ βάθος, γιὰ νὰ τοὺς δώσῃ εὖρος. Ὁ χαρακτήρας πρέπει νὰ καθορίζει στὴν ιδιοσυγκρασίᾳ τὰ ὅριά της, διότι μόνο σὲ ὄφελος τοῦ πνεύματος ἐπιτρέπεται νὰ χάνῃ ἢ αἰσθησῇ. Ἡ χαλάρωσις ἐκείνη τῆς ὁρμῆς τῆς μορφῆς δὲν ἐπιτρέπεται ἐξίσου νὰ εἶναι τὸ ἀποτέ-

λεσμα μιᾶς πνευματικῆς ἀνικανότητος καὶ μιᾶς μαλθακότητος τῶν νοητικῶν καὶ βουλευτικῶν δυνάμεων, ἡ ὁποία θὰ ταπείνωνε τὴν ἀνθρώπινη φύσιν. Ἡ πληρότητα τῶν αἰσθημάτων πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἔνδοξη πηγὴ τῆς ἡ ἴδια ἢ αἰσθητικότητος θὰ πρέπει νὰ ὑπερασπίζεται τὸ χῶρον τῆς μὲ νικηφόρα δύναμη καὶ νὰ ἀνθίσταται στὴν βία, τὴν ὁποία θὰ ἤθελε πρόθυμα νὰ τῆς ἐξασκήσῃ τὸ πνεῦμα μὲ τὴν παρεμβατικὴν δραστηριότητά του. Μὲ μιὰ λέξη: τὴν ὁρμὴν τῆς ὕλης πρέπει νὰ τὴν κρατεῖ ἡ προσωπικότητα, καὶ τὴν ὁρμὴν τῆς μορφῆς πρέπει νὰ τὴν κρατεῖ ἡ προσδεκτικότητα ἢ ἡ φύσιν ἐντὸς τῶν ὁρίων ποὺ τῆς ταιριάζουν.

Δέκατη τέταρτη ἐπιστολή

Ἔχομε ὀδηγηθεῖ τώρα πιά στὴν ἔννοια μιᾶς τέτοιας ἀλληλεπίδρασης μεταξύ τῶν δύο ὁρμῶν, ὅπου ἡ δραστηριότητα τῆς μιᾶς συγχρόνως θεμελιώνει καὶ περιορίζει τὴν δραστηριότητα τῆς ἄλλης, καὶ ὅπου ἡ καθεμιά τους φθάνει στὴν ὑψιστὴ ἐκδήλωσή της ἀκριβῶς μὲ τὸ νὰ εἶναι ἐνεργὸς ἢ ἄλλη.

Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς τῶν δύο ὁρμῶν εἶναι, βέβαια, ἀπλῶς μιὰ ἀποστολὴ τοῦ Λόγου, τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος εἶναι σὲ θέσῃ νὰ ἐκτελέσει μόνον κατὰ τὴν τελείωσιν τῆς ὑπαρξῆς του. Εἶναι μὲ τὴν κυριότατη σημασία τῆς λέξεως ἢ Ἰδέα τῆς ἀνθρώπινης φύσεως του, ἅρα ἕνα ἄπειρο, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ προσεγγίζει ὁ ἄνθρωπος ὀλοένα περισσότερο μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ κατορθώνει ποτέ. «Δὲν πρέπει νὰ ἐπιδιώκει τὴν μορφὴ εἰς βάρος τῆς πραγματικότητάς του, καὶ τὴν πραγματικότητα εἰς βάρος τῆς μορφῆς· ἀντιθέτως, ὀφείλει νὰ ἀναζητεῖ τὸ ἀπόλυτο εἶναι μὲσω ἑνὸς συγκεκριμένου καὶ τὸ συγκεκριμένο εἶναι μὲσω ἑνὸς ἀπείρου. Ὄφειλε νὰ ἀντιπαρατίθεται στὸν κόσμον, ἐπειδὴ εἶναι πρόσωπο, καὶ ὀφείλει νὰ εἶναι πρόσωπο, ἐπειδὴ ἔχει ἀντιμέτωπο τὸν κόσμον. Ὄφειλε νὰ αἰσθάνεται, ἐπειδὴ ἔχει συνείδηση, καὶ ὀφείλει νὰ ἔχει συνείδηση, ἐπειδὴ αἰσθάνεται».⁷² — Δὲν μπορεῖ νὰ μάθει ποτέ ὅτι εἶναι πραγματικὸς ἄνθρωπος σύμφωνα μὲ τὴν Ἰδέα τούτη, ἐπομένως

μὲ τὴν πλήρη σημασία τοῦ ὅρου, ἐνόσω ἱκανοποιεῖ μόνον τὴν μιὰ ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ὁρμῆς ἀποκλειστικῶς ἢ μόνον τὴν μιὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη διότι, ἐφ' ὅσον αἰσθάνεται μόνον, παραμένει γι' αὐτὸν τὸ πρόσωπό του ἢ ἡ ἀπόλυτη ὑπαρξὴ του ἕνα μυστήριον, καὶ ἐφ' ὅσον σκέπτεται μόνον, παραμένει γι' αὐτὸν ἡ ὑπαρξὴ του στὸν χρόνον ἢ ἡ κατάστασή του ἐπίσης ἕνα μυστικόν. Ἐάν, ὅμως, ὑπῆρχαν περιπτώσεις, ὅπου θὰ ἀποκτοῦσε συγχρόνως τὴν διπλὴν τούτη ἐμπειρία, ὅπου θὰ εἶχε συγχρόνως συνείδηση τῆς ἐλευθερίας του καὶ θὰ αἰσθανόταν, ὅπου συγχρόνως θὰ αἰσθανόταν ὡς ὕλη καὶ θὰ γνώριζε τὸν ἑαυτό του ὡς πνεῦμα, τότε θὰ εἶχε στὶς περιπτώσεις αὐτὲς, καὶ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον σ' αὐτὲς, μιὰ πλήρη ἐποπτεία τῆς ἀνθρώπινης φύσεως του, καὶ τὸ ἀντικείμενον ποὺ θὰ τοῦ παρεῖχε τὴν ἐποπτεία αὐτὴ θὰ τοῦ γινόταν ἕνα σύμβολον τοῦ ἐκπληρωμένου προορισμοῦ του, ἐπομένως (ἐπειδὴ ὁ προορισμὸς αὐτὸς μόνον στὴν ὀλότητα τοῦ χρόνου μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ) θὰ λειτουργοῦσε γι' αὐτὸν ὡς ἀναπαράστασις τοῦ ἀπείρου.⁷³

ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι περιπτώσεις τέτοιας μορφῆς μποροῦν νὰ παρουσιάζονται στὴν ἐμπειρία, θὰ ἀφύπνιζαν στὸν ἄνθρωπον μιὰ νέα ὁρμὴ ἢ ὁποία, ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ δύο ἄλλες ὁρμῆς συνεργοῦν σὲ αὐτὴν, θὰ ἦταν ἀντίθετη σὲ καθεμιά ἀπὸ αὐτὲς, θεωρούμενες ξεχωριστά, καὶ θὰ ἐθεωρεῖτο εὐλόγως ὡς μιὰ νέα ὁρμὴ. Ἡ αἰσθητηριακὴ ὁρμὴ θέλει νὰ ὑπάρχει μεταβολή, νὰ ἔχει ὁ χρόνος περιεχόμενον· ἡ ὁρμὴ τῆς μορφῆς θέλει νὰ ἔχει ἀναιρεθεῖ ὁ χρόνος, νὰ μὴν ὑπάρχει μεταβολή. Συνεπῶς, ἡ ὁρμὴ ἐκείνη στὴν ὁποία δροῦν συνδυασμένες καὶ οἱ δύο ἄλλες (ὡς μοῦ ἐπιτραπεῖ προσώρας, μέχρις ὅτου δικαιολογήσω τὴν ὀνομασία τούτη, νὰ τὴν ὀνομάζω ὁρμὴ τοῦ παιχιδιοῦ), ἡ ὁρμὴ τοῦ παιχιδιοῦ, λοιπόν, θὰ ἀπέβλεπε στὸ νὰ αἶρει τὸν χρόνον μέσα στὸν χρόνον,

νὰ συνδιαλλάσσει τὸ γίγνεσθαι μὲ τὸ ἀπόλυτο εἶναι, τὴν μεταβολὴν μὲ τὴν ταυτότητα.

Ἡ αἰσθητηριακὴ ὁρμὴ θέλει νὰ καθορίζεται, θέλει νὰ προσλαμβάνει τὸ ἀντικείμενό της· ἡ ὁρμὴ τῆς μορφῆς θέλει νὰ καθορίζει ἡ ἴδια, θέλει νὰ δημιουργεῖ τὸ ἀντικείμενό της· συνεπῶς, ἡ ὁρμὴ τοῦ παιχνιδιοῦ θὰ προσπαθεῖ νὰ προσλαμβάνει ἔτσι, ὅπως θὰ εἶχε δημιουργήσει ἡ ἴδια, καὶ νὰ δημιουργεῖ ἔτσι, ὅπως ἐπιδιώκει νὰ προσλαμβάνει ἡ αἴσθησις.⁷⁴

Ἡ αἰσθητηριακὴ ὁρμὴ ἀποκλείει ἀπὸ τὸ ὑποκείμενό της κάθε αὐτενέργεια καὶ ἐλευθερία, ἡ ὁρμὴ τῆς μορφῆς ἀποκλείει ἀπὸ τὸ δικό της κάθε ἐξάρτηση, κάθε παθητικότητα.⁷⁵ Ἀλλά, ὁ ἀποκλεισμός τῆς ἐλευθερίας εἶναι φυσικὴ ἀναγκαιότητα, ἐνῶ ὁ ἀποκλεισμός τοῦ πάσχειν εἶναι ἠθικὴ ἀναγκαιότητα. Καὶ οἱ δύο ὁρμῆς ἐξαναγκάζουν, λοιπόν, τὴν ψυχὴ⁷⁶, ἡ πρώτη βάσει τῶν φυσικῶν νόμων, ἡ δεύτερη βάσει τῶν νόμων τοῦ Λόγου. Ἡ ὁρμὴ τοῦ παιχνιδιοῦ, συνεπῶς, στὴν ὁποία δροῦν συνδυασμένες οἱ δύο ἄλλες, θὰ ἐξαναγκάζει τὴν ψυχὴ συγχρόνως ἠθικῶς καὶ φυσικῶς· ἄρα, ἐπειδὴ ἀναιρεῖ κάθε τυχαιότητα, θὰ ἀναιρεῖ καὶ κάθε ἐξαναγκασμὸ καὶ θὰ ἀπελευθερώνει τὸν ἄνθρωπο τόσο φυσικῶς ὅσο καὶ ἠθικῶς. Ὄταν ἀγκαλιάζουμε μὲ πάθος κάποιον ὁ ὁποῖος εἶναι ἄξιος τῆς περιφρόνησής μας, τότε αἰσθανόμαστε ὀδυνηρὰ τὸν ἐξαναγκασμὸ τῆς φύσης. Ὄταν διακείμεθα ἐχθρικὰ ἐναντίον κάποιου ἄλλου ὁ ὁποῖος μᾶς ἐπιβάλλει σεβασμὸ, τότε αἰσθανόμαστε ὀδυνηρὰ τὸν ἐξαναγκασμὸ τοῦ Λόγου. Μόλις, ὅμως, κάποιος ἐνδιαφέρει τὴν κλίση μας καὶ συγχρόνως ἀποκτήσει τὸν σεβασμὸ μας, τότε ἐξαφανίζεται τόσο ὁ καταναγκασμὸς τοῦ αἰσθήματος ὅσο καὶ ὁ καταναγκασμὸς τοῦ Λόγου, καὶ ἀρχίζουμε νὰ τὸν ἀγαποῦμε, δηλ. νὰ παίζουμε συγχρόνως μὲ τὴν κλίση μας καὶ μὲ τὸν σεβασμὸ μας.

Ἐνῶ ἡ αἰσθητηριακὴ ὁρμὴ μᾶς ἐξαναγκάζει φυσικῶς καὶ ἡ ὁρμὴ τῆς μορφῆς ἠθικῶς, ἀφήνει τυχαιὰ ἡ πρώτη τὴν μορφολογικὴ μας κατάσταση καὶ ἡ δεύτερη τὴν κατάστασή μας ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου· δηλαδή, συνιστᾶ τυχαιότητα ἂν ἡ εὐδαιμονία μας θὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν τελειότητά μας, ἢ ἂν θὰ συμφωνεῖ ἡ δεύτερη μὲ τὴν πρώτη. Συνεπῶς, ἡ ὁρμὴ τοῦ παιχνιδιοῦ στὴν ὁποία δροῦν συνδυασμένες οἱ δύο ἄλλες, θὰ καθιστᾶ τυχαιὰ συγχρόνως τὴν μορφολογικὴ καὶ τὴν οὐσιαστικὴ μας κατάσταση, συγχρόνως τὴν τελειότητά μας καὶ τὴν εὐδαιμονία μας· ἀκριβῶς, λοιπόν, ἐπειδὴ καθιστᾶ καὶ τὰ δύο τοῦτα τυχαιὰ, καὶ ἐπειδὴ μαζὶ μὲ τὴν ἀναγκαιότητα ἐξαφανίζεται καὶ ἡ τυχαιότητα, θὰ ἀναιρεῖ πάλι καὶ στὰ δύο τὴν τυχαιότητα, ἐπομένως θὰ φέρνει μορφὴ στὴν ὕλη [περιεχόμενο] καὶ πραγματικότητα στὴν μορφὴ. Στὸν ἴδιο βαθμὸ μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἀψιθυμίες τὴν δυναμικὴ τους ἐπίδραση, θὰ τὶς φέρνει σὲ συμφωνία μὲ Ἰδέες τοῦ Λόγου, καὶ στὸν ἴδιο βαθμὸ, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοὺς νόμους τοῦ Λόγου τὸν ἠθικό τους καταναγκασμὸ, θὰ τοὺς συμφιλιώνει μὲ τὸ διαφέρον τῶν αἰσθήσεων.⁷⁷

Δέκατη πέμπτη ἐπιστολή

Ὁλοένα περισσότερο προσεγγίζω τὸν στόχο στὸν ὁποῖο σὰς ὁδηγῶ ἀπὸ ἓνα κάπως ἀποθαρρυντικὸ μονοπάτι. Ἄν δεχθεῖτε νὰ μὲ ἀκολουθήσετε μερικὰ βήματα ἀκόμη, θὰ διανοιχθεῖ ἓνα ἀκόμη πιὸ ἐλεύθερο ὀπτικὸ πεδίο καὶ μιὰ εὐφρόσυνη προοπτικὴ θὰ ἀνταμείψει ἴσως τὸν μόχθο τῆς πορείας.

Τὸ ἀντικείμενο τῆς αἰσθητηριακῆς ὀρμῆς, διατυπωμένο μὲ μιὰ καθολικὴ ἔννοια, λέγεται ζωή μὲ τὴν εὐρύτατη σημασία: μιὰ ἔννοια ποὺ σημαίνει κάθε εἶναι μὲ περιεχόμενο καὶ κάθε ἄμεση παρουσία στὶς αἰσθήσεις. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ὀρμῆς τῆς μορφῆς, διατυπωμένο μὲ μιὰ καθολικὴ ἔννοια, λέγεται σχῆμα, τόσο μὲ τὴν μεταφορικὴ ὅσο καὶ μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία: μιὰ ἔννοια ποὺ συμπεριλαμβάνει ὅλες τὶς μορφολογικὲς ιδιότητες τῶν πραγμάτων καὶ ὅλες τὶς σχέσεις τους μὲ τὶς νοητικὲς δυνάμεις. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ὀρμῆς τοῦ παιχνιδιοῦ, ἂν τὸ παραστήσομε σὲ ἓνα γενικὸ σχῆμα,⁷⁹ θὰ μπορεῖ συνεπῶς νὰ ὀνομάζεται ζωντανὸ σχῆμα: μιὰ ἔννοια ποὺ χαρακτηρίζει ὅλες τὶς αἰσθητικὲς ιδιότητες τῶν φαινομένων καί, μὲ μιὰ λέξη, ἐκεῖνο ποὺ ἀποκαλοῦν μὲ τὴν εὐρύτατη σημασία ὁμορφιά.

Μὲ τὸν ὀρισμὸ αὐτόν, ἂν ἦταν ὀρισμὸς, οὔτε ἐπεκτείνεται ἡ ὁμορφιά σὲ ὀλόκληρο τὸ πεδίο τῶν ζωντανῶν ὄντων οὔτε περιορίζεται μόνο στὸ πεδίο αὐτό. Ἔνας

ὄγκος μαρμάρου, μολονότι εἶναι καὶ παραμένει χωρὶς ζωὴ, μπορεῖ μολαταῦτα νὰ γίνῃ ζωντανὸ σχῆμα ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα καὶ τὸν γλύπτη: ἓνας ἄνθρωπος, παρὰ τὸ ὅτι ζεῖ καὶ ἔχει σχῆμα, ἀπέχει ἐντούτοις πολὺ ἀκόμη ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ζωντανὸ σχῆμα. Γιὰ τοῦτο ἀπαιτεῖται νὰ εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ ζωῆ καὶ ἡ ζωὴ τοῦ σχῆμα. Ἐφ' ὅσον ἀπλῶς σκεπτόμαστε γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ, αὐτὸ εἶναι χωρὶς ζωὴ, ἀπλὴ ἀφαίρεση: ἐφ' ὅσον ἀπλῶς αἰσθανόμαστε τὴν ζωὴ τοῦ, αὐτὴ εἶναι χωρὶς σχῆμα, ἀπλὴ ἐντύπωση. Μόνον ὅταν ἡ μορφή τοῦ ζεῖ στὸ αἶσθημά μας καὶ ἡ ζωὴ τοῦ διαμορφώνεται στὴν διάνοιά μας, εἶναι ζωντανὸ σχῆμα καὶ τοῦτο θὰ συμβαίνει παντοῦ, ὅπου τὸν κρίνομε ὡς ὠραῖο.

Ὅμως, μὲ τὸ νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀναφέρομε τὰ συστατικὰ μέρη ποὺ μὲ τὴν συνένωσή τους δημιουργοῦν τὴν ὁμορφιά, ἡ γένεσή της δὲν ἔχει ἀκόμη διόλου ἐξηγηθεῖ, ἐπειδὴ γιὰ τοῦτο θὰ ἀπαιτεῖτο ἀκόμη νὰ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὴν ἴδια ἐκείνη συνένωση ἡ ὁποία, ὅπως κάθε ἀλληλεπίδραση ἐν γένει μεταξὺ τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου, παραμένει γιὰ μᾶς ἀνεξερεύνητη. Ὁ Λόγος θέτει βάσει ὑπερβατολογικῶν λόγων τὴν ἀπαίτηση: πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ κοινότητα μεταξὺ τῆς ὀρμῆς τῆς μορφῆς καὶ τῆς ὀρμῆς τῆς ὕλης, δηλαδὴ μιὰ ὀρμὴ τοῦ παιχνιδιοῦ, διότι μόνον ἡ ἐνότητα τῆς πραγματικότητας μὲ τὴν μορφή, τῆς τυχειότητας μὲ τὴν ἀναγκαιότητα, τῆς παθητικότητας μὲ τὴν ἐλευθερία, ἀρτιώνει τὴν ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Πρέπει νὰ θέσει τὴν ἀπαίτηση τούτη, ἐπειδὴ εἶναι Λόγος⁸⁰ — ἐπειδὴ ἐπιμένει, σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία τοῦ, γιὰ τελείωση καὶ γιὰ ἀπομάκρυνση ὅλων τῶν φραγμῶν, ἀλλὰ κάθε ἀποκλειστικὴ δραστηριότητα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ὀρμῆς ἀφήνει τὴν ἀνθρώπινη φύση ἀτελὴ καὶ θεμελιώνει σ' αὐτὴν ἓναν φραγμὸ. Μόλις, συνεπῶς, δια-

τυπώσει τὴν ἐτυμηγορία: νὰ ὑπάρχει ἀνθρωπότητα, ἔχει θεσπίσει συνάμα καὶ τὸν νόμο: πρέπει νὰ ὑπάρχει ὁμορφιά. Ἡ ἐμπειρία μπορεῖ νὰ μᾶς ἀπαντήσῃ ἂν ὑπάρχει ὁμορφιά, καὶ θὰ τὸ μάθομε, μόλις θὰ μᾶς διδάξῃ ἂν ὑπάρχει ἀνθρωπότητα. Πῶς, ὅμως, μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἡ ὁμορφιά, καὶ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἀνθρωπότητα, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς τὸ διδάξῃ οὔτε ὁ Λόγος οὔτε ἡ ἐμπειρία.

Ὁ ἄνθρωπος, τὸ γνωρίζομε, δὲν εἶναι οὔτε ἀποκλειστικῶς ὕλη οὔτε ἀποκλειστικῶς πνεῦμα. Ἡ ὁμορφιά, ὡς συγκεφαλαίωση⁸¹ τῆς ἀνθρώπινης φύσης του, δὲν μπορεῖ, συνεπῶς, νὰ εἶναι οὔτε ἀποκλειστικῶς καὶ μόνο ζωή, ὅπως ἰσχυρίσθησαν ὀξύνοες παρατηρητές, οἱ ὁποῖοι στηρίχθησαν μὲ ὑπερβολικὴ ἀκρίβεια στὶς μαρτυρίες τῆς ἐμπειρίας, καὶ ὅπου θὰ ἤθελε μὲ προθυμία νὰ τοὺς κατεβάσῃ ἡ καλαισθησία τῆς ἐποχῆς· οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποκλειστικῶς καὶ μόνο σχῆμα, ὅπως ἔχει κριθεῖ ἀπὸ καθαρῶς θεωρητικούς φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι ἀπομακρύνθησαν πάρα πολὺ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, καὶ ἀπὸ φιλοσοφοῦντες καλλιτέχνες, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς ὁμορφιάς καθοδηγήθησαν ὑπερβολικὰ ἀπὸ τὴν χρεία τῆς τέχνης*: εἶναι τὸ κοινὸ ἀντικείμενο καὶ τῶν δύο ὀρμῶν, δηλαδή τῆς ὀρμῆς τοῦ παιχνιδιοῦ. Τὸ ὄνομα τοῦτο τὸ δικαιολογεῖ ἐντελῶς ἡ χρῆση τῆς γλώσσας, ἡ ὁποία

* Ὁ Μπέρκ (Burke) θεωρεῖ ὅτι ἡ ὁμορφιά εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον ζωὴ στὸ ἔργο του «Φιλοσοφικὲς ἐρευνες γιὰ τὴν προέλευση τῶν ἐννοιῶν μας τοῦ ὑψηλοῦ καὶ τοῦ ωραίου». Σὲ σχῆμα ἀπλὸ τὴν ὑποβιάζει, ὅσο μοῦ εἶναι γνωστὸ, κάθε ὁπαδὸς τοῦ δογματικοῦ συστήματος, ὁ ὁποῖος ἀνέκαθεν κατέθετε τὴ μαρτυρία του σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἀνάμεσα στοὺς καλλιτέχνες, ὁ Raphael Mengs στὸ ἔργο του «Σκέψεις γιὰ τὴν καλαισθησία στὴ ζωγραφικὴ», γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρομε ἄλλους. Ὅπως σὲ ὅλα, καὶ στὸ μέρος αὐτὸ ἔχει διανοίξει τὸν δρόμο ἡ κριτικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία ἀνάγει τὴν ἐμπειρία σὲ ἀρχὲς καὶ τὴν καθαρὴ θεωρία στὴν ἐμπειρία.⁸²

ὅλα ὅσα δὲν εἶναι οὔτε ὑποκειμενικῶς οὔτε ἀντικειμενικῶς τυχαῖα καὶ ἐντούτοις δὲν ἐξαναγκάζουν τὴν ὑπαρξὴ οὔτε ἐξωτερικῶς οὔτε ἐσωτερικῶς, συνηθίζει νὰ τὰ χαρακτηρίζει παιχνίδι. Καθὼς ἡ ψυχὴ κατὰ τὴν ἐποπτεία τοῦ ωραίου βρίσκεται σὲ μίαν εὐτυχισμένη μεσότητα μετὰ τοῦ νόμου καὶ τῆς ἀνάγκης, καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ μοιράζεται ἀνάμεσα καὶ στὰ δύο τοῦτα, εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸν καταναγκασμὸ τόσο τοῦ ἐνός ὅσο καὶ τοῦ ἄλλου. Ἡ ὀρμὴ τῆς ὕλης, ὅπως καὶ ἡ ὀρμὴ τῆς μορφῆς, παίρνει τὶς ἀπαιτήσεις τῆς στὰ σοβαρά, ἐπειδὴ, κατὰ τὴν γνώση, ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὴν πραγματικότητα, ἐνῶ ἡ δεύτερη στὴν ἀναγκαιότητα τῶν πραγμάτων· καὶ ἐπειδὴ, κατὰ τὸ πράττειν, ἡ πρώτη στρέφεται πρὸς τὴν διατήρηση τῆς ζωῆς, ἡ δεύτερη πρὸς τὴν διαφύλαξη τῆς ἀξιοπρέπειας, ἄρα καὶ οἱ δύο πρὸς τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν τελειότητα. Ἀλλὰ ἡ ζωὴ γίνεται πιὸ ἀδιάφορη, μόλις ἀναμειχθεῖ ἡ ἀξιοπρέπεια, καὶ τὸ καθῆκον δὲν ἐξαναγκάζει πιά, μόλις προκαλέσει ἔλξη ἢ κλίση· ὁμοίως, τὸ πνεῦμα προσλαμβάνει τὴν πραγματικότητα τῶν πραγμάτων, τὴν καθ' ὕλην [οὐσιαστικὴ] ἀλήθεια, πιὸ ἐλεύθερα καὶ πιὸ ἤρεμα, μόλις ἡ ἀλήθεια τούτη συναντήσῃ τὴν μορφολογικὴ ἀλήθεια, τὸν νόμο τῆς ἀναγκαιότητας, καὶ δὲν αἰσθάνεται πιά τὴν ἔνταση λόγῳ τῆς ἀφαίρεσης, μόλις μπορεῖ νὰ τὴν συνοδεύει ἡ ἄμεση ἐποπτεία. Μὲ μιὰ λέξη: ὅταν ἔρχεται σὲ ἐπικοινωνία μὲ Ἰδέες, χάνει καθεστὶ πραγματικὸ τὴν σοβαρότητά του, διότι γίνεται μικρό, καὶ ὅταν συναντᾶται μὲ τὸ αἶσθημα, ἀποβάλλει τὴν σοβαρότητά του τὸ ἀναγκαῖο, διότι γίνεται ἔτσι ἐλαφρό.

Ὅμως—θὰ εἶχατε πρὸ πολλοῦ κιόλας τὸν πειρασμὸ νὰ μοῦ ἀντειπεῖτε— δὲν ταπεινώνεται τὸ ωραῖο, ἐπειδὴ γίνεται ἀπλῶς καὶ μόνο παιχνίδι, καὶ δὲν ἐξισώνεται μὲ ἄχρηστα⁸³ ἀντικείμενα ποὺ κατεῖχαν ἀνέκαθεν τὴν ὄνο-

μασία τούτη; Δὲν ἀντιφάσκει στὴν ἔννοια τοῦ Λόγου καὶ στὴν ἀξιοπρέπεια τῆς ὁμορφιάς, ἡ ὁποία θεωρεῖται βεβαίως ὡς ἐργαλεῖο τοῦ πολιτισμοῦ, τὸ νὰ τὴν περιορίσομε σὲ ἓνα ἀπλὸ παιχνίδι, καὶ δὲν ἀντιφάσκει στὴν ἐμπειρικὴ ἔννοια τοῦ παιχνιδιοῦ, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἐξακολουθήσει νὰ ὑπάρχει μὲ ἀποκλεισμὸ κάθε καλαισθησίας, τὸ νὰ τὸ περιορίζομε ἀπλῶς στὴν ὁμορφιά;

Ἄλλὰ τί σημαίνει, λοιπόν, ἀπλὸ παιχνίδι, ἀφοῦ γνωρίζομε ὅτι ἀπὸ ὅλες τὶς καταστάσεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀκριβῶς τὸ παιχνίδι καὶ μόνον τὸ παιχνίδι ἐκεῖνο ποὺ τὸν τελειοποιεῖ καὶ ἀναπτύσσει κατ' εὐθείαν τὴν διττὴ του φύση; Ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζετε ἐσεῖς, κατὰ τὴν δική σας ἀντίληψη τοῦ πράγματος, περιορισμὸ, τὸ ὀνομάζω ἐγώ, κατὰ τὴν δική μου ἀντίληψη ποὺ ἔχω δικαιολογήσει μὲ ἀποδείξεις, διεύρυνση. Ἀντιθέτως, λοιπόν, ἐγὼ θὰ ἔλεγα τὸ ἀκριβῶς ἀντίστροφο: ὁ ἄνθρωπος παίρνει τὸ εὐχάριστο, τὸ καλὸ, τὸ τέλει μόνον στὰ σοβαρά· ἀλλὰ μὲ τὴν ὁμορφιά παίζει.⁸⁴ Βεβαίως, δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ὑπενθυμίσομε ἐδῶ τὰ παιχνίδια τὰ ὁποῖα παίζονται στὴν πραγματικὴ ζωὴ καὶ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται συνήθως μόνον σὲ πολὺ ὑλικά ἀντικείμενα· ἀλλὰ στὴν πραγματικὴ ζωὴ θὰ ἀναζητούσαμε ἐπίσης ματαίως τὴν ὁμορφιά γιὰ τὴν ὁποία ὁ λόγος ἐδῶ. Ἡ πραγματικὴ ὑπαρκτὴ ὁμορφιά ἀξίζει ὅσο καὶ ἡ πραγματικὰ ὑπαρκτὴ ὀρμὴ τοῦ παιχνιδιοῦ· ἀλλὰ μέσω τοῦ ἰδεώδους τῆς ὁμορφιάς τὸ ὁποῖο θέτει ὁ Λόγος, ἀνατίθεται ὡς ἀποστολὴ καὶ ἓνα ἰδεῶδες τῆς ὀρμῆς τοῦ παιχνιδιοῦ, τὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἔχει ὁ ἄνθρωπος πρὸ ὀφθαλμῶν σὲ ὅλα τὰ παιχνίδια του.⁸⁵

Δὲν θὰ πλανηθοῦμε ποτέ, ἐὰν ἀναζητήσομε τὸ ἰδεῶδες τῆς ὁμορφιάς ἐνὸς ἀνθρώπου στὸν ἴδιο δρόμο στὸν ὁποῖο ἱκανοποιεῖ τὴν δική του ὀρμὴ τοῦ παιχνιδιοῦ. Ἐὰν τὰ ἑλληνικὰ φύλα εὐφραίνονταν στοὺς ἀγῶνες τῆς Ὀλυ-

μπίας μὲ τὰ ἀναίμακτα ἀγωνίσματα τῆς δύναμης, τῆς ταχύτητας, τῆς εὐλυγισίας καὶ μὲ τὴν εὐγενέστερη ἄμιλλα τῶν ταλέντων, καὶ ἂν ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς χαίρεται μὲ τὸν θανάσιμο ἀγῶνα ἐνὸς ἠττημένου μονομάχου ἢ τοῦ Λίβου ἀντιπάλου του,⁸⁶ μᾶς γίνεται ἀπὸ μόνον τὸ στοιχεῖο αὐτὸ κατανοητὸ γιὰ τὶς ἰδεῶδεις μορφές μιᾶς Ἀφροδίτης, μιᾶς Ἥρας, ἐνὸς Ἀπόλλωνα, δὲν πρέπει νὰ τὶς ἀναζητήσομε στὴν Ρώμη ἀλλὰ στὴν Ἑλλάδα.* Ἄλλὰ τώρα μιᾶς ὁ Λόγος: τὸ ὠραῖο δὲν πρέπει νὰ εἶναι μόνον ζωὴ οὔτε μόνον σχῆμα, ἀλλὰ νὰ εἶναι ζωντανὸ σχῆμα, δηλ. ὁμορφιά, καθὼς μάλιστα ὑπαγορεύει στὸν ἄνθρωπο τὸν διττὸ νόμο τῆς ἀπόλυτης μορφολογικότητος καὶ τῆς ἀπόλυτης πραγματικότητος. Ἐπομένως προβαίνει καὶ στὴν ἀπόφανση: ὁ ἄνθρωπος πρέπει μόνον νὰ παίζει μὲ τὴν ὁμορφιά καὶ θὰ πρέπει μόνον μὲ τὴν ὁμορφιά νὰ παίζει.⁸⁷

Διότι, γιὰ νὰ τὸ ἐκφράσομε ἐπιτέλους μιὰ καὶ καλὴ, ὁ ἄνθρωπος παίζει μόνον, ὅπου εἶναι ἄνθρωπος μὲ τὴν πλήρη σημασία τῆς λέξης, καὶ εἶναι μόνον ἐκεῖ ἐντελῶς ἄνθρωπος, ὅπου παίζει. Ἡ πρότασις αὐτὴ ποὺ τὴν στιγμὴ τούτη φαίνεται ἴσως παράδοξη, θὰ ἀποκτήσει μιὰ μεγάλη καὶ βαθειὰ σημασία, μόνον ὅταν ἔχομε φθάσει στὸ σημεῖο νὰ τὴν ἐφαρμόζομε στὴν διπλὴ σοβαρότητα τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς μοίρας· σᾶς ὑπόσχομαι ὅτι θὰ στηρίζει ὀλόκληρο τὸ κτί-

* Ἐὰν (γιὰ νὰ παραμείνομε στὸν νεώτερο κόσμον) παραβάλομε τὶς ἵπποδρομίες στὸ Λονδίνο, τὶς ταυρομαχίες στὴ Μαδρίτη, τὰ Spectacles στὸ παλαιὸ Παρίσι, τὶς λεμβοδρομίες μὲ γόνδολες στὴ Βενετία, τὸ κυνήγι τῶν ζώων στὴ Βιέννη, μὲ τὴν χαρούμενη, ὠραία ζωὴ στὸ Corso στὴ Ρώμη, τότε δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δύσκολο νὰ δοῦμε συγκριτικὰ τὶς ἀποχρώσεις τῆς καλαισθησίας τῶν διαφορετικῶν αὐτῶν λαῶν. Ἐντούτοις, στὰ λαϊκὰ ἀγωνίσματα στὶς διάφορες αὐτὲς χῶρες παρουσιάζεται πολὺ λιγότερη ὁμοιομορφία παρὰ στὰ παιχνίδια τῆς ἀνώτερης κοινωνίας στὶς ἴδιες αὐτὲς χῶρες, πράγμα ποὺ εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ.

ριο τῆς αἰσθητικῆς τέχνης καὶ τῆς ἀκόμη δυσχερέστερης τέχνης τοῦ βίου. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρότασις αὐτὴ εἶναι μόνο στὴν ἐπιστήμη ἀπροσδόκητη πρὸ πολλοῦ ἤδη ζῶσε καὶ ἐπιβροῦσε στὴν τέχνη καὶ στὸ συναίσθημα τῶν Ἑλλήνων, τῶν πρὸ ἐξαίρετων μαστόρων τῆς· μόνο πού αὐτοὶ μετέθεσαν στὸν Ὀλυμπο ἐκεῖνο πού ἔπρεπε νὰ ἐκτελεσθεῖ στὴν γῆ. Ὁδηγημένοι ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, ἐξαράνισαν ἀπὸ τὸ μέτωπο τῶν μακάρων θεῶν τόσο τὴν σοβαρότητα καὶ τὴν ἐργασία πού ρυτιδαίνουν τίς παρειὰς τῶν θνητῶν, ὅσο καὶ τὴν μηδαμινὴ ἡδονὴ πού ἡρεμεῖ τὸ οὐδέτερο πρόσωπο· ἀπελευθέρωσαν τοὺς αἰώνως ἱκανοποιημένους ἀπὸ τὰ δεσμὰ κάθε σκοποῦ, κάθε καθήκοντος, κάθε μέγματος, καὶ ἔκαμαν τὴνσχόλη καὶ τὴν ἀδιαφορία ζηλευτῆ μοῖρα τῆς τάξης τῶν θεῶν: ἓνα ἀπλῶς πρὸ ἀνθρώπινο ὄνομα γιὰ τὸ πρὸ ἐλεύθερο καὶ ὑψηλὸ εἶναι. Τόσο ὁ ὕλικός καταναγκασμός τῶν φυσικῶν νόμων ὅσο καὶ ὁ πνευματικός καταναγκασμός τῶν ἠθικῶν νόμων χάθηκε στὴν ὑψηλότερη ἐννοιά τους· τῆς ἀναγκαιότητος ἡ ὁποία περιελάμβανε συγχρόνως καὶ τοὺς δύο αὐτοὺς κόσμους, καὶ ἀπὸ τὴν ἐνότητά τῶν δύο ἐκείνων ἀναγκαιοτήτων τοὺς προέκυψε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀληθινὴ ἐλευθερία. Ἐμψυχωμένοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο, διέγραφαν ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἰδεώδους τοὺς συγχρόνως μὲ τὴν κλίση καὶ ὅλα τὰ ἴχνη τῆς θέλησης, ἢ καλύτερα, τίς ἔκαμαν καὶ τίς δύο ἀγνώριστες, διότι γνώριζαν νὰ τίς συνδέουν καὶ τίς δύο μὲ τὸν βαθύτερο δεσμό. Δὲν εἶναι οὔτε ἡ χάρις οὔτε ἡ ἀξιοπρέπεια⁸⁸ ἐκεῖνο πού μᾶς μιλά ἀπὸ τὸ ἐξοχο πρόσωπο μιᾶς Ἰρας τοῦ Λουντοβίτς⁸⁹ δὲν εἶναι τίποτα ἀπὸ τὰ δύο τοῦτα, διότι εἶναι καὶ τὰ δύο συγχρόνως. Ἐνῶ ὁ θελικὸς θεὸς ἀπαιτεῖ τὴν λατρεία μας, ξυπνᾷ ἢ ἰσόθεη γυναῖκα τὴν ἀγάπη μας· ἀλλὰ, ἐνῶ παραδίδμαστε διαλυμένοι στὴν οὐράνια μα-

καριότητα, μᾶς προκαλεῖ θεὸς ἢ οὐράνια αὐτάρκεια. Στὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ τῆς ἡρεμεῖ καὶ ἐνοικεῖ ὀλόκληρη ἡ μορφή, μὰ ἐντελῶς κλειστὴ δημιουργία, καὶ σὰν νὰ ἦταν πέραν τοῦ χώρου, χωρὶς νὰ ὑποχωρεῖ, χωρὶς ἀντίστασι· δὲν ὑπάρχει ἐδῶ καμιά δύναμις πού νὰ ἀγωνίζεται μὲ δυνάμεις, καμιά γύμνα, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ εἰσχωρήσει ἡ χρονικότητα. Συγκινημένοι καὶ γοητευμένοι ἀκαταμάχητα ἀπὸ τὸ πρῶτο, εὐρισκόμενοι σὲ ἀπόστασι λόγῳ τοῦ δεύτερου, εἴμαστε συγχρόνως σὲ κατάστασι τῆς ὕψιστης ἡρεμίας καὶ τῆς ὕψιστης κίνησης, καὶ γεννᾶται ἡ θαυμαστὴ ἐκείνη συγκίνηση γιὰ τὴν ὁποία ἡ διάνοια δὲν ἔχει καμιάν ἐννοια καὶ ἡ γλώσσα δὲν ἔχει κανένα ὄνομα.⁹⁰

Δέκατη ἕκτη ἐπιστολή

Ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση δύο ἀντιτιθέμενων ὁρμῶν καὶ ἀπὸ τὴν σύνδεση δύο ἀντιτιθέμενων ἀρχῶν εἶδαμε νὰ προέρχεται τὸ ὠραῖο, τὸ ὕψιστο ἰδεωδὲς τοῦ ὁποίου θὰ πρέπει, συνεπῶς, νὰ ἀναζητηθεῖ στὸν τελειότερο δυνατὸ δεσμὸ καὶ στὴν ἰσορροπία τῆς πραγματικότητος¹¹ καὶ τῆς μορφῆς. Ἡ ἰσορροπία, ὅμως, τούτη παραμένει πάντοτε μόνο μιὰ Ἰδέα τὴν ὁποία ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει ἡ πραγματικότητα. Στὴν πραγματικότητα θὰ ἀπομένει πάντοτε μιὰ ὑπεροχὴ τοῦ ἐνὸς στοιχείου ἐπὶ τοῦ ἄλλου, καὶ τὸ ὕψιστο ποὺ κατορθώνει ἡ ἐμπειρία θὰ συνίσταται σὲ μιὰ ταλάντευση ἀνάμεσα στὶς δύο ἀρχές, ὅπου ὑπερτερεῖ ἄλλοτε ἡ πραγματικότητα καὶ ἄλλοτε ἡ μορφή. Ἡ ὁμορφιά κατὰ τὴν Ἰδέα εἶναι, λοιπόν, αἰωνίως μόνο μιὰ, ἀδιαίρετη καὶ μοναδική, ἐπειδὴ μόνο μιὰ καὶ μόνη ἰσορροπία μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀντιθέτως, ἡ ὁμορφιά στὴν ἐμπειρία θὰ εἶναι αἰωνίως διττή, διότι σὲ μιὰ ταλάντευση ἡ ἰσορροπία μπορεῖ νὰ παραβιασθεῖ κατὰ διττὸ τρόπο, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά.

Σὲ μίαν ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐπιστολὰς παρατήρησα —καὶ μπορεῖ ἐπίσης νὰ συναχθεῖ μὲ αὐστηρὴ ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὴν συνάφεια ὧσων προηγήθησαν— ὅτι ἀπὸ τὸ ὠραῖο μπορεῖ νὰ ἀναμένεται συγχρόνως μιὰ ἐπενέργεια κατευναστική καθὼς καὶ μιὰ ποὺ προκαλεῖ ἔντα-

ση: μιὰ κατευναστική, ὥστε νὰ κρατεῖ τόσο τὴν αἰσθητηριακὴ ὁρμὴ ὅσο καὶ τὴν ὁρμὴ τῆς μορφῆς στὰ ὄριά τους· μιὰ ἐπενέργεια ποὺ προκαλεῖ ἔνταση, ὥστε νὰ διατηρεῖ τὴν δύναμη καὶ τῶν δύο ὁρμῶν. Ἀλλὰ τὰ δύο τούτα εἶδη τῆς ἐπενέργειας τῆς ὁμορφιάς ὀφείλουν, κατὰ τὴν Ἰδέα, νὰ ταυτίζονται ἀπολύτως. Ἡ ὁμορφιά ὀφείλει νὰ κατευνάξει μὲ τὸ νὰ ἐντείνει ὁμοιόμορφα καὶ τὶς δύο φύσεις, καὶ ὀφείλει νὰ ἐντείνει μὲ τὸ νὰ κατευνάξει ὁμοιόμορφα καὶ τὶς δύο φύσεις.¹² Τοῦτο συνάγεται ἤδη ἀπὸ τὴν ἔννοια μιᾶς ἀλληλεπίδρασης, δυνάμει τῆς ὁποίας τὰ δύο μέρη ἐξαρτοῦν κατ' ἀνάγκην τὸ ἓνα τὸ ἄλλο καὶ συγχρόνως ἀλληλεξαρτοῦνται, καὶ τῆς ὁποίας τὸ καθαρότερο προϊόν εἶναι ἡ ὁμορφιά. Ἡ ἐμπειρία, ὅμως, δὲν μᾶς παρέχει κάποιο παράδειγμα μιᾶς τόσο τέλει ἀλληλεπίδρασης, ἐνῶ σὲ αὐτὴν ἡ ὑπεροχὴ θὰ θεμελιώνει πάντοτε μιὰν ἔλλειψη καὶ ἡ ἔλλειψη θὰ θεμελιώνει μιὰν ὑπεροχὴ. Ἐκεῖνο, λοιπόν, τὸ ὁποῖο στὸ ἰδεωδὲς ὠραῖο διαχωρίζεται μόνο στὴν πράξη, στὸ ὠραῖο τῆς ἐμπειρίας εἶναι κατὰ τὴν ὑπαρξὴ διαχωρισμένο. Τὸ ἰδεωδὲς ὠραῖο, μολοντὶ ἀδιαίρετο καὶ ἀπλό, παρουσιάζει μὲ διαφορετικὴ σχέση τόσο μιὰ γοητευτικὴ ὅσο καὶ μιὰν ἐνεργὴ¹³ ιδιότητα στὴν ἐμπειρία ὑπάρχει μιὰ γοητευτικὴ καὶ μιὰ ἐνεργὸς ὁμορφιά. Ἔτσι εἶναι καὶ ἔτσι θὰ εἶναι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, ὅπου τὸ ἀπόλυτο ὑπόκειται στοὺς περιορισμοὺς τοῦ χρόνου καὶ οἱ Ἰδέες τοῦ Λόγου πρέπει νὰ πραγματοποιοῦνται ἐντὸς τῆς ἀνθρωπότητας. Ἔτσι σκέπτεται ὁ στοιχαζόμενος ἄνθρωπος τὴν ἀρετὴν, τὴν ἀλήθειαν, τὴν εὐδαιμονίαν· ἀλλὰ ὁ δραστήριος ἄνθρωπος θὰ καλλιεργεῖ ἀπλῶς ἀρετὰς, θὰ ἀνακαλύπτει ἀπλῶς ἀλήθειαι, θὰ ἀπολαμβάνει ἀπλῶς εὐτυχισμέναις μέραις. Τὸ νὰ ἀνάγει τὶς δευτέρας σὶς πρώτας — τὸ νὰ θέτει στὴν θέσιν τῶν ἡθῶν τὴν ἠθικότητα, στὴν θέσιν τῶν γνώσεων τὴ

γνώση, στὴν θέση τῆς εὐτυχίας τὴν εὐδαιμονία, εἶναι τὸ ἔργο τῆς φυσικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς παιδείας· τὸ νὰ ἀναδεικνύει τὴν ὀμορφιὰ ἀπὸ τὴν ὀμορφίαν, εἶναι ἡ ἀποστολὴ τῆς αἰσθητικῆς παιδείας.

Ἡ ἐνεργὸς ὀμορφιὰ δὲν μπορεῖ νὰ διαφυλάξει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο κατάλοιπο ἀγριότητος καὶ σκληρότητας, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο καὶ ἡ γοητευτικὴ ὀμορφιὰ δὲν τὸν προσφυλάσσει ἀπὸ ἓναν ὀρισμένο βαθμὸν μαλθακότητος καὶ ἀποχαύνωσης.⁹¹ Διότι, καθὼς ἡ ἐπενέργεια τῆς ἐνεργοῦ ὀμορφίαν μπορεῖ νὰ προκαλεῖ ἔνταση τοῦ πνεύματος τόσο ἀπὸ φυσικῆς ὅσο καὶ ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως καὶ νὰ αὐξάνει τὴν δύναμιν τῆς ταχύτητάς του, συμβαίνει πάρα πολὺ εὐκόλα, ἢ ἀντίστασιν τῆς ἰδιοσυγκρασίας καὶ τοῦ χαρακτῆρα νὰ ἐλαττώνει τὴν προσληπτικότητα γιὰ ἐντυπώσεις, νὰ ὑφίσταται καὶ ἡ πιὸ τραφερὴ ἀνθρώπινη φύσιν μιὰ καταπίεσιν ἢ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ πλήξει μόνον τὴν ἀκαλλιέργητη φύσιν, καὶ νὰ συμμετέχει καὶ ἡ ἀκαλλιέργητη φύσιν σὲ μίαν αὐξήσιν τῆς δύναμιν, πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφορᾷ μόνον στὸ ἐλεύθερο πρόσωπον γιὰ τοῦτο, σὲ τὴν ἐποχὴ τῆς δύναμιν καὶ τῆς πληρότητας βλέπει κανεὶς τὸ ἀληθινὸ μεγαλεῖο τῆς σκέψης νὰ εἶναι ζευγαρωμένο μὲ τὸ γιγαντιαῖο καὶ τὸ περιπετειῶδες, καὶ τὸ ὑψηλὸ τοῦ φρονήματος νὰ εἶναι ζευγαρωμένο μὲ τὴν φρικτότερον ἐκρήξεις τοῦ πάθους· γιὰ τοῦτο θὰ βρεῖ κανεὶς σὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ κανόνα καὶ τῆς μορφῆς τὴν φύσιν νὰ εἶναι ἐξίσου συχνὰ καταπιεσμένη ὅσο καὶ κυριαρχημένη, νὰ τὴν ἔχουν ἐξίσου συχνὰ προσβάλλει ὅσο καὶ ξεπεράσει. Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς γοητευτικῆς ὀμορφίαν εἶναι νὰ χαλαρώνει τὴν ψυχὴν στὸ ἠθικὸ ὅσο καὶ στὸ φυσικὸ πεδίο, συμβαίνει ἐξίσου εὐκόλα νὰ καταπνίγεται μαζὶ μὲ τὴν σφοδρότητα τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ ἡ ἐνεργητικότητα τῶν συναισθημάτων, καὶ νὰ ὑφίσταται καὶ ὁ χαρακτή-

ρας μίαν ἀπόλλειαν δύναμιν ἢ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ πλήξει μόνον τὸ πάθος· γιὰ τοῦτο θὰ δεῖ κανεὶς σὲ τὴν ὀνομαζόμενες ἐκλεπτυσμένες ἐποχὰς τὴν τραφερότητα νὰ ἐκφυλίζεται ὄχι σπάνια σὲ μαλθακότητα, τὴν ἐπίπεδην σκέψιν σὲ ἐπιπολαιότητα, τὴν ὀρθότητα σὲ κενότητα, τὴν φιλελεύθερον νοστορία σὲ αὐθαιρεσία, τὴν ἐλαφρότητα σὲ κινικότητα, τὴν ἡρεμία σὲ ἀπάθεια, καθὼς καὶ τὴν πιὸ ἀξία περιφρόνησιν καρικατούρα νὰ προσεγγίζει ἀρχικῶς τὰ ὄρια τῆς λαμπρότερης ἀνθρωπιᾶς.⁹² Γιὰ τὸν ἄνθρωπον πού βρίσκεται ὑπὸ τὸν καταναγκασμὸν εἴτε τῆς ὕλης εἴτε τῆς μορφῆς, ἡ γοητευτικὴ ὀμορφιὰ ἀποτελεῖ, συνεπῶς, ἀνάγκη· διότι ἔχει συγκινηθεῖ πρὸ πολλοῦ ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὴν δύναμιν, πρὶν ἀρχίσει νὰ γίνεταί εὐαίσθητος γιὰ τὴν ἀρμονία καὶ τὴν χάριν. Γιὰ τὸν ἄνθρωπον πού βρίσκεται ὑπὸ τὴν εὐνοία τῆς καλαισθησίας, ἡ ἐνεργὸς ὀμορφιὰ ἀποτελεῖ ἀνάγκη· διότι στὴν φάσιν τῆς ἐκλεπτύνσεως χάνει μὲ ὑπερβολικὴ προθυμία μιὰ δύναμιν πού ἔφερε μαζὶ του ἀπὸ τὴν φάσιν τῆς ἀγριότητος.

Καὶ τώρα πᾶν θὰ ἔχει, πιστεύω, ἐξηγηθεῖ καὶ ἀπαντηθεῖ ἡ ἀντίφασιν ἐκείνη πού συναντᾷ κανεὶς συνήθως σὲ τὴν κρίσιν τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὄραίου, καὶ στὴν ἀποτίμησιν τῆς αἰσθητικῆς καλλιέργειας. Ἐξηγεῖται ἤδη ἡ ἀντίφασιν αὐτή, μόλις θυμηθεῖ κανεὶς ὅτι στὴν ἐμπειρία ὑπάρχει μιὰ διττὴ ὀμορφιὰ καὶ ὅτι καὶ τὰ δύο μέρη τῆς διεκδικοῦν γιὰ ὀλόκληρον τὸ γένος ἐκεῖνο πού καθένα τους εἶναι σὲ θέσιν νὰ ἀποδείξει μόνον γιὰ ἓνα ἰδιαιτέρον εἶδος τῆς. Λίρεται κίβλας ἢ ἀντίφασιν αὐτή, μόλις διακρίνει κανεὶς τὴν διπλὴ ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης φύσιν στὴν ὁποῖα ἀντιστοιχεῖ ἡ διττὴ ἐκείνη ὀμορφιὰ. Καὶ τὰ δύο μέρη, λοιπόν, θὰ διατηρήσουν πιθανόν τὸ δίκαιόν τους, ἀρκεῖ μόνον νὰ συνεννοηθοῦν προηγουμένως μεταξύ τους πρὸς εἶδος τῆς

ὁμορφίᾳς καὶ ποιά μορφή τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἔχουν κατὰ νοῦ.

Γιὰ τοῦτο, στὴν συνέχεια τῶν ἐρευνῶν μου, θὰ υἱοθετήσω καὶ ἐγὼ τὸν δρόμο ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ φύση — ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως — μετὸν ἄνθρωπο καὶ θὰ ὑψωθῶ ἀπὸ τὰ εἶδη τῆς ὁμορφίᾳς πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ γένους τῆς. Θὰ ἐξετάσω τὰ ἀποτελέσματα τῆς χαλαρῆς ὁμορφίᾳς πάνω στὸν ἄνθρωπο ποὺ βρίσκεται σὲ ἔνταση, καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐνεργοῦ ὁμορφίᾳς πάνω στὸν ἄνθρωπο ποὺ βρίσκεται σὲ χαλάρωση, ὥστε νὰ συνθέσω τελικῶς τὰ δύο ἀντίθετα εἶδη τῆς ὁμορφίᾳς στὴν ἐνότητα τοῦ ἰδεωδῶς ωραίου, ἔτσι ὅπως οἱ δύο ἐκεῖνες ἀντίθετες μορφές τῆς ἀνθρώπινης φύσης συγχωνεύονται στὴν ἐνότητα τοῦ ἰδεωδῶς ἀνθρώπου.⁹⁷

Δέκατη ἑβδομὴ ἐπιστολὴ⁹⁷

Ἴσφ' ὅσον τὸ θέμα μας ἦταν ἀπλῶς νὰ συναγάγομε τὴν καθολικὴ Ἰδέα τῆς ὁμορφίᾳς ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἐν γένει, δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ὑπενθυμίσουμε ἄλλους περιορισμοὺς αὐτῆς τῆς φύσης παρὰ μόνον ἐκείνους οἱ ὁποῖοι θεμελιώνονται ἄμεσα στὴν οὐσία τῆς καὶ εἶναι ἀναποσπᾶστος συνδεδεμένοι μετὰ τὴν ἔννοια τῆς περατότητας. Ἀδιαφοροῦντας γιὰ τοὺς τυχαίους περιορισμοὺς στοὺς ὁποίους θὰ μπορούσε νὰ ὑπόκειται ἢ πρώτη στὰ πραγματικὰ φαινόμενα, δημιουργήσαμε τὴν ἔννοιά τῆς ἄμεσα, βάσει τοῦ Λόγου, ὡς τῆς πηγῆς κάθε ἀναγκαιότητας, καὶ μαζὶ μετὰ τὸ ἰδεωδὸς τῆς ἀνθρώπινης φύσης μᾶς δόθηκε συγχρόνως καὶ τὸ ἰδεωδὸς τῆς ὁμορφίᾳς.

Τώρα, ὅμως, κατεβαίνομε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἰδεῶν στὴν σκιανὴ τῆς πραγματικότητας, γιὰ νὰ συναντήσουμε τὸν ἄνθρωπο σὲ μιὰν ὀρισμένη κατάστασι, ἄρα κάτω ἀπὸ περιορισμοὺς οἱ ὁποῖοι δὲν ἀπορρέουν πρωταρχικῶς ἀπὸ μόνη τὴν ἔννοιά του, ἀλλὰ ἀπὸ ἐξωτερικὲς περιστάσεις καὶ ἀπὸ μιὰ τυχαία χρῆσι τῆς ἐλευθερίας του. Ἀλλὰ μετὰ ὅσονδήποτε πολλαπλὸ τρόπο καὶ ἂν περιορίζεται στὸ ἄτομο ἢ Ἰδέα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἐντούτοις καὶ μόνον τὸ περιεχόμενό τῆς μᾶς διδάσκει ὅτι συνολικῶς μόνον δύο ἀντίθετες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν Ἰδέα ἐκείνη μπορούν νὰ συμβοῦν.

Καθώς, δηλαδή, ἡ τελειότητά του ἐγκείται στὴν σύμφωνη ἐνέργεια⁹⁸ τῶν αἰσθητηριακῶν καὶ τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων, μπορεῖ μόνον νὰ ἀστοχῆσει στὴν τελειότητα τούτη εἴτε λόγῳ ἐλλείψεως σὲ συμφωνία εἴτε λόγῳ ἐλλείψεως σὲ ἐνεργητικότητα. Συνεπῶς, ἀκόμη καὶ προτοῦ ἀκούσαμε τίς μαρτυρίες τῆς ἐμπειρίας γιὰ τὸ θέμα τοῦτο, εἴμαστε βέβαιοι ἤδη ἐκ τῶν προτέρων, βάσει τοῦ Λόγου καὶ μόνον, ὅτι θὰ βροῦμε τὸν πραγματικό, ἄρα περιορισμένο ἄνθρωπο εἴτε σὲ μιὰ κατάσταση τῆς ἐντασης εἴτε σὲ μιὰ κατάσταση τῆς χαλάρωσης, ἀναλόγως μὲ τὸ ἐὰν εἴτε ἡ μονομερῆς δραστηριότητα ἐπιμέρους δυνάμεων διαταράσσει τὴν ἁρμονία τῆς οὐσίας του εἴτε ἂν ἡ ἐνότητα τῆς φύσης του θεμελιώνεται στὴν ὁμοιόμορφη χαλάρωση τῶν αἰσθητηριακῶν καὶ τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων. Καὶ οἱ δύο τοῦτοι ἀντίθετοι περιορισμοὶ αἴρονται, ὅπως πρόκειται νὰ ἀποδειχθεῖ τώρα, μέσῳ τῆς ὁμορφιάς ἢ ὅποια ἐπαναφέρει στὸν ἐξημμένο ἄνθρωπο τὴν ἁρμονία, στὸν δὲ χαλαρωμένο τὴν ἐνεργητικότητα, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν, σύμφωνα μὲ τὴν φύση τῆς, ἀνάγει τὴν περιορισμένη κατάσταση σὲ μιὰν ἀπόλυτη καὶ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπο ἓνα σύνολο ὁλοκληρωμένο ἀφ' ἑαυτοῦ.⁹⁹

Ἡ ὁμορφία δὲν ἀπαρνεῖται, συνεπῶς, στὴν πραγματικότητα, διόλου τὴν ἔννοια τὴν ὅποια συλλάβαμε γι' αὐτὴν στὴν καθαρὴ θεωρία μόνον ποὺ ἐδῶ εἶναι ἀσυγκρίτως λιγότερο ἐλεύθερη ἀπὸ ὅσο στὴν θεωρία, ὅπου μπορούσαμε νὰ τὴν ἐφαρμόζουμε στὴν καθαρὴ ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Στὸν ἄνθρωπο, ὅπως τὸν παρουσιάζει ἡ ἐμπειρία, ἡ ὁμορφία βρίσκει ἓνα ὑλικὸ ἤδη διεφθαρμένο καὶ ἀντιθέμενο ποὺ τῆς ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς τελειότητάς τόσο ἀκριβῶς ὅσο ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀτομικὴ του ἰδιαιτερότητα, τὴν ὅποια τοῦ προσφέρει. Γιὰ τοῦτο, στὴν πραγματικότητα θὰ παρουσιάζε-

ται παντοῦ μόνον ὡς ἓνα ἰδιαίτερο καὶ περιορισμένο εἶδος, ποτὲ ὡς καθαρὸ γένος· σὲ τεταμένα πνεύματα θὰ ἀποβάλλει μέρος ἀπὸ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ποικιλία τῆς, σὲ ἐξημμένα πνεύματα θὰ ἀποβάλλει μέρος ἀπὸ τὴν ζωγόνο δύναμή τῆς ἡμᾶς, ὅμως, ποὺ ἔχομε ἐξοικειωθεῖ τώρα πιά περισσότερο μὲ τὸν ἀληθινὸ τῆς χαρακτήρα, δὲν θὰ μᾶς παραπλανήσει τὸ ἀντιφατικὸ τοῦτο φαινόμενο. Ἀπέχοντας πάρα πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ προσδιορίζομε, ὅπως ἡ μεγάλη μάζα τῶν κριτῶν, τὴν ἐννοιά τῆς ἀπὸ ἐπιμέρους ἐμπειρίες καὶ νὰ καθιστοῦμε αὐτὲς ὑπεύθυνες γιὰ τίς ἐλλείψεις ποὺ παρουσιάζει ὁ ἄνθρωπος κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς, γνωρίζομε ἀντιθέτως ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ μεταφέρει σ' αὐτὴν τίς ἀτέλειες τοῦ ἀτόμου του, ποὺ ἐμποδίζει ἀδιάκοπα λόγῳ τοῦ ὑποκειμενικοῦ του περιορισμοῦ τὴν τελείωσή τῆς καὶ ὑποβιβάζει τὸ ἀπόλυτο ἰδεῶδες τῆς σὲ δύο περιορισμένες μορφές τῆς ἐμπειρίας.

Ἡ γοητευτικὴ ὁμορφία, ἰσχυρισθήκαμε, εἶναι γιὰ τὸ ἐξημμένο πνεῦμα, καὶ γιὰ τὸ χαλαρωμένο εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ. Ἀλλὰ ἐξημμένο ἀποκαλῶ τὸν ἄνθρωπο, ὅταν βρίσκεται τόσο κάτω ἀπὸ τὸν καταναγκασμὸ τῶν αἰσθημάτων¹⁰⁰ ὅσο καὶ κάτω ἀπὸ τὸν καταναγκασμὸ τῶν ἐννοιῶν.¹⁰¹ Κάθε ἀποκλειστικὴ κυριαρχία τῆς μιᾶς ἀπὸ τίς δύο θεμελιώδεις ὁρμές του ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν μιὰ κατάσταση καταναγκασμοῦ καὶ βίας· καὶ ἡ ἐλευθερία ἐγκείται μόνον στὴν συνέργεια καὶ τῶν δύο φύσεών του.¹⁰² Ὁ μονομερῶς κυριαρχούμενος ἀπὸ συναισθήματα ἢ ὁ αἰσθητηριακῶς ἐξημμένος ἄνθρωπος χαλαρώνει, συνεπῶς, καὶ ἀπελευθερώνεται μέσῳ τῆς μορφῆς· ὁ μονομερῶς κυριαρχούμενος ἀπὸ νόμους ἢ ὁ πνευματικῶς ἐξημμένος ἄνθρωπος χαλαρώνει καὶ ἀπελευθερώνεται μέσῳ τῆς ὕλης. Γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν διπλὴ τούτη ἀποστολή, ἡ γοητευτικὴ ὁμορφία θὰ ἐμφανίζεται, συνεπῶς,

ὑπὸ δύο διαφορετικὰ σχήματα. Πρῶτον, ὡς ἄριστη μορφή θὰ ἐξημερώνει τὴν ἄγρια ζωὴ καὶ θὰ διακρίνει τὴν μετάβαση ἀπὸ τὰ αἰσθήματα στὶς σκέψεις· δεύτερον, ὡς ζωντανὴ εἰκόνα θὰ ἐξοπλίζει τὴν ἀφηρημένη μορφή με αἰσθητηριακὴ δύναμη, θὰ ἐπαναφέρει τὴν ἔννοια στὴν ἐποπτεία καὶ τὸν νόμο στὸ συναίσθημα. Τὴν πρώτην ὑπηρεσία τὴν παρέχει στὸν φυσικὸ ἄνθρωπο, τὴν δεύτερη στὸν τεχνητὸ ἄνθρωπο. Ἐπειδὴ, ὅμως, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις δὲν ἔχει τὸ ὕλικό της τελείως ἐλεύθερο στὴν διάθεσή της, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐκεῖνο πού της προσφέρει εἴτε ἡ ἄμορφη φύση εἴτε ἡ ἀφύσικη τέχνη, γιὰ τοῦτο καὶ στὶς δύο περιπτώσεις θὰ φέρει ἀκόμη ἴσχυη τῆς προέλευσής τους καὶ θὰ χάνεται ἐκεῖ περισσότερο στὴν ὕλική ζωὴ, ἐνῶ ἐδῶ περισσότερο στὴν ἀπλῶς ἀφηρημένη μορφή.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ σχηματίσουμε μιὰν ἔννοια γιὰ τὸ πῶς ἡ ὁμορφιά μπορεῖ νὰ γίνῃ ἓνα μέσον πού νὰ αἶρει τὴν διττὴ ἐκείνη ἔνταση, πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν προέλευσή της στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Ἀποφασίστε, λοιπόν, μιὰν ἀκόμη σύντομη παραμονὴ στὸ πεδίο τῆς καθαρῆς θεωρίας, ὥστε ἔπειτα νὰ τὸ ἐγκαταλείψουμε γιὰ πάντα καὶ νὰ προχωρήσουμε με ἀκόμη ἀσφαλέστερο βήμα στὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας.

Δέκατη ὄγδοη ἐπιστολὴ

Μέσω τῆς ὁμορφίᾳς ὁδηγεῖται ὁ αἰσθητηριακὸς ἄνθρωπος στὴν μορφή καὶ στὴν σκέψη· μέσω τῆς ὁμορφίᾳς ἐπαναφέρεται ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος στὴν ὕλη καὶ ἀποδίδεται καὶ πάλι στὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων.

Ἀπὸ τοῦτο φαίνεται νὰ συνάγεται ὅτι μεταξύ τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς, μεταξύ τῆς παθητικότητος καὶ τῆς ἐνεργητικότητος πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ μέση κατάσταση, καὶ ὅτι ἡ ὁμορφιά μᾶς μεταθέτει στὴν μέση τούτη κατάσταση. Τὴν ἔννοια αὐτὴ τῆς ὁμορφίᾳς τὴν σχηματίζει, ἄλλωστε, πράγματι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνθρωπότητος, μόλις ἀρχίσει νὰ στοχάζεται γιὰ τὰ ἀποτελέσματά της, καὶ ὅλες αἱ ἐμπειρίες τὸ ὑποδεικνύουν αὐτό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὅμως, τίποτε δὲν εἶναι πιὸ ἄτοπο καὶ πιὸ ἀντιρατικὸ ἀπὸ μιὰ τέτοια ἔννοια, ἐπειδὴ ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς, μεταξύ τῆς παθητικότητος καὶ τῆς ἐνεργητικότητος, μεταξύ τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ σκέπτεσθαι εἶναι ἀπέραντη καὶ δὲν μπορεῖ με τίποτε ἀπολύτως νὰ γεφυρωθεῖ. Ἀλλὰ πῶς αἶρομε τὴν ἀντίρρηση τούτη; Ἡ ὁμορφιά συνάπτει τις δύο ἀντίθετες καταστάσεις τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ νοεῖν, καὶ ἐντούτοις δὲν ὑπάρχει κανένας ἀπολύτως μέσος ὅρος μεταξύ τῶν δύο. Τὸ πρῶτον εἶναι βέβαιον μέσον τῆς ἐμπειρίας, τὸ δεύτερον εἶναι ἄμεσα βέβαιον μέσον τοῦ Λόγου.

Αὐτὸ εἶναι τὸ κύριον σημεῖον στὸ ὅποῖον καταλήγει

σαφήνεια καὶ ἡ ἀκρίβεια¹⁰³ τὴν ὁποία ἀπαιτοῦν μὲ τὸ ἴδιο δικαίωμα ἀπὸ τὴν ὁμορφιά, δὲν συνίσταται στὸν ἀποκλεισμό ὀρισμένων πραγματικοτήτων, ἀλλὰ στὴν ἀπόλυτη συμπερίληψη ὅλων τῶν πραγματικοτήτων, ὅτι συνεπῶς δὲν εἶναι περιορισμός ἀλλὰ ἀπεραντοςύνη.¹⁰⁴ Θὰ ἀποφύγομε τοὺς σκοπέλους, στοὺς ὁποίους ναυάγησαν καὶ οἱ δύο, ἐὰν ἀρχίσουμε ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα στὰ ὁποῖα διαιρεῖται ἡ ὁμορφιά ἐνώπιον τῆς διάνοιας, ἀλλὰ ἐπίσης ἐὰν ὑψωθοῦμε κατόπιν στὴν καθαρὴ αἰσθητικὴ ἐνότητα, μέσῳ τῆς ὁποίας δρᾶ στὸ αἶσθημα καὶ στὸ ὁποῖο οἱ δύο ἐκεῖνες καταστάσεις ἐξαφανίζονται ἐντελῶς.*

* Ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης θὰ ἔχει παρατηρήσει, κατὰ τὴν σύγκριση ποὺ ἐπιχειρήθηκε ἐδῶ, ὅτι οἱ αἰσθησιαρχικοὶ Αἰσθητικοί, οἱ ὁποῖοι ἀποδίδουν μεγαλύτερη βαρύτητα στὴν μαρτυρία τοῦ αἰσθήματος, ἀπομακρύνονται κατὰ τὴν πρᾶξιν πολὺ λιγότερο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια ἀπὸ ὅσο οἱ ἀντίπαλοί τους, μολονότι κατὰ τὴν κατανόησιν δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ αὐτούς· καὶ τὴ σχέση τούτη τὴν βρίσκει κανεὶς παντοῦ μεταξὺ φύσης καὶ ἐπιστήμης. Ἡ φύσις (ἢ αἴσθησις) συνενώνει παντοῦ, ἢ διάνοια χωρίζει παντοῦ, ἀλλὰ ὁ Λόγος συνενώνει καὶ πάλιν· γιὰ τοῦτο, ὁ ἄνθρωπος, προτοῦ ἀρχίσει νὰ φιλοσοφεῖ, εἶναι ἐγγύτερα στὴν ἀλήθεια ἀπὸ ὅσο ὁ φιλόσοφος ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη¹⁰⁵ τελειώσει τὴν ἐρευνά του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσει χωρὶς ἄλλη ἐξέταση ἓνα φιλοσόφημα ὡς πεπλανημένο, μόλις φανεῖ ὅτι ἔχει ἐναντίον του, κατὰ τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ κοινὸ αἶσθημα· μὲ τὸ ἴδιο δικαίωμα, ὅμως, μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ θεωρεῖ ὡς ὑποπτό, ἐὰν ἔχει μὲ τὸ μέρος του, κατὰ τὴ μορφή καὶ τὴ μέθοδο, τὸ κοινὸ αἶσθημα. Μὲ τὸ δεύτερο μπορεῖ νὰ παρηγορεῖται ὁ κάθε συγγραφέας, ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νὰ ἐκθέσει—ὅπως φαίνεται νὰ τὸ προσδοκοῦν ὀρισμένοι ἀναγνώστες— μιὰ φιλοσοφικὴ παραγωγή σὰν μιὰ συνομιλία στὸ τζάκι. Μὲ τὸ πρῶτο μπορεῖ κανεὶς νὰ κάμει νὰ σιωπήσει κάποιον ποὺ θέλει νὰ θεμελιώσει νέα συστήματα εἰς βάρος τοῦ [κοινοῦ] ἀνθρώπινου νοῦ.

Δέκατη ἑνάτη ἐπιστολή

Στὸν ἄνθρωπο διακρίνονται γενικῶς δύο διαφορετικὲς καταστάσεις τῆς παθητικῆς καὶ τῆς ἐνεργητικῆς δυνατότητας καθορισμοῦ,¹⁰⁶ καθὼς καὶ ἄλλες τόσες καταστάσεις τοῦ παθητικοῦ καὶ τοῦ ἐνεργητικοῦ καθορισμοῦ. Ἡ διασάφηση τῆς προτάσεως αὐτῆς θὰ μᾶς ὀδηγήσει μὲ τὸν συντομότερο τρόπο στὸν στόχο μας.

Ἡ κατάσταση τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος πρὶν ἀπὸ κάθε καθορισμὸ ποὺ τοῦ παρέχεται μέσῳ τῶν ἐντυπώσεων τῶν αἰσθήσεων, εἶναι μιὰ δυνατότητα καθορισμοῦ χωρὶς ὅρια. Τὸ ἀπέραντο τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου εἶναι παραδομένο γιὰ ἐλεύθερη χρῆσιν στὴν φαντασία του, καὶ ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὴν προϋπόθεσίν μας, στὸ εὐρὺ τοῦτο βασίλειο τοῦ δυνατοῦ τίποτε δὲν ἐντίθεται καί, ἐπομένως, τίποτε ἀκόμη δὲν ἀποκλείεται, γι' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀνομάσει τὴν κατάσταση τούτη τῆς ἀπροσδιοριστίας μιὰ κενὴ ἀπεραντοςύνη, ἢ ὁποῖα δὲν μπορεῖ κατὰ κανένα τρόπο νὰ συγχέεται μὲ τὸ ἄπειρο κενό.

Ἀλλὰ τώρα πρόκειται νὰ συγκινηθεῖ ἡ αἴσθησις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀπὸ τὸ ἄπειρο πλῆθος τῶν δυνατῶν καθορισμῶν ἓνας μόνον πρόκειται νὰ πραγματωθεῖ. Μιὰ παράστασις πρόκειται νὰ γεννηθεῖ μέσα του. Ἐκεῖνο ποῦ, κατὰ τὴν προηγούμενη κατάσταση, τῆς ἀπλῆς δυνατότητας τοῦ καθορισμοῦ, δὲν ἦταν παρὰ μιὰ κενὴ ἰκα-

νότητα, γίνεται τώρα μιὰ ἐνεργὸς δύναμη, ἀποκτᾶ ἓνα περιεχόμενο· συγχρόνως, ὅμως, ἀποκτᾶ, ὡς ἐνεργὸς δύναμη, ἓνα ὄριο, ἐνῶ, ὡς ἀπλή ἱκανότητα, ἦταν ἀπεριόριστη. Ὑπάρχει, συνεπῶς, πραγματικότητα, ἀλλὰ χάθηκε ἡ ἀπεραντοσύνη. Γιὰ νὰ περιγράψομε ἓνα σχῆμα στὸν χῶρο, πρέπει νὰ περιορίσομε τὸν ἄπειρο χῶρο· γιὰ νὰ παραστήσομε μιὰ μεταβολὴ στὸν χρόνο, πρέπει νὰ διαιρέσομε τὸ ὅλον τοῦ χρόνου. Μόνο μέσῳ περιορισμῶν φθάνομε, συνεπῶς, στὴν πραγματικότητα, μόνο μέσῳ ἀρνήσεως ἢ ἀποκλεισμοῦ κατορθώνομε τὴν θέση¹⁰⁷ ἢ τὴν πραγματικὴ θέση,¹⁰⁸ μόνο μέσῳ ἄρσεως τῆς ἐλεύθερης δυνατότητας τοῦ καθορισμοῦ μας ἐπιτυγχάνομε τὸν καθορισμό.

Ἄλλὰ ἀπὸ ἓναν ἀπλὸ ἀποκλεισμό τίποτε δὲν θὰ γινόταν ποτὲ πραγματικὸ καὶ ἀπὸ ἓνα αἰσθητηριακὸ αἶσθημα καὶ μόνο δὲν θὰ γινόταν ποτὲ μιὰ παράσταση, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε κάτι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνεται ὁ ἀποκλεισμός, ἐὰν δὲν ἀναφερόταν ἡ ἄρνηση, μέσῳ ἐνὸς ἀπόλυτου πρακτικοῦ ἐνεργήματος¹⁰⁹ τοῦ πνεύματος σὲ κάτι θετικὸ, καὶ ἂν δὲν γινόταν ἢ μὴ θέση ἀντίθεσης ἢ πράξη τούτη τῆς ψυχῆς λέγεται κρίνειν ἢ νοεῖν, καὶ τὸ ἀποτελεσμά της λέγεται σκέψη.

Προτοῦ καθορίσομε ἓναν τόπο στὸν χῶρο, δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως κανεὶς χῶρος γιὰ μᾶς· χωρὶς, ὅμως, τὸν ἀπόλυτο χῶρο οὐδέποτε θὰ καθορίζαμε ἓναν χῶρο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸν χρόνο. Προτοῦ ἔχομε τὴν στιγμή, δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως κανεὶς χρόνος γιὰ μᾶς· χωρὶς, ὅμως, τὸν ἀπόλυτο χρόνο δὲν θὰ εἶχαμε ποτὲ μιὰ παράσταση τῆς στιγμῆς. Συνεπῶς, μόνο μέσῳ τοῦ μέρους φθάνομε δεβαίως στὸ ὅλον, μόνο μέσῳ τοῦ ὀρίου στὸ ἀπεριόριστο¹¹⁰ ἀλλὰ καὶ μόνο μέσῳ τοῦ ὅλου φθάνομε στὸ μέρος, μόνο μέσῳ τοῦ ἀπεριόριστου στὸ ὄριο.¹¹¹

Συνεπῶς, ὅταν τώρα ἰσχυρίζομαστε γιὰ τὸ ὠραῖο ὅτι

διανοίγει γιὰ τὸν ἄνθρωπο μιὰ μετάβαση ἀπὸ τὸ αἰσθάνεσθαι πρὸς τὸ νοεῖν, τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται διόλου νὰ τὸ ἐννοήσομε ὡς νὰ μπορούσε τάχα μέσῳ τοῦ ὠραίου νὰ καλυφθεῖ τὸ χάσμα ποῦ χωρίζει τὸ αἰσθάνεσθαι ἀπὸ τὸ νοεῖν, τὸ πάσχειν ἀπὸ τὴν δραστηριότητα· τὸ χάσμα αὐτὸ εἶναι ἀπέραντο, καὶ χωρὶς τὴν παρέμβαση μιᾶς νέας καὶ αὐτόνομης ἱκανότητας δὲν μπορεῖ οὔτε στὴν αἰωνιότητα νὰ γίνει ἀπὸ τὸ ἐπιμέρους κάτι καθολικὸ, οὔτε ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ γίνει κάτι ἀναγκαῖο. Ἡ σκέψη εἶναι ἡ ἄμεση πράξη τῆς ἀπόλυτης αὐτῆς ἱκανότητας, ἡ ὁποία πρέπει δεβαίως νὰ παρακινήθει ἀπὸ τίς αἰσθήσεις γιὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ, στὴν ἴδια τὴν ἐκδήλωσή της· ὅμως, τόσο πολὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα, ὥστε ἀντιθέτως νὰ ἀποκαλύπτεται μόνο μέσῳ ἀντιπαραθέσεως πρὸς αὐτήν. Ἡ αὐτοτέλεια μὲ τὴν ὁποία πράττει, ἀποκλείει κάθε ξένη ἐπενέργεια· καὶ ὄχι ἐφ' ὅσον βοηθεῖ στὴν σκέψη (πράγμα ποῦ περιέχει μιὰ προφανῆ ἀντίφαση), ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον παρέχει ἐλευθερία στὶς νοητικὲς δυνάμεις νὰ ἐκδηλώνονται σύμφωνα μὲ τοὺς δικούς τους νόμους, μπορεῖ νὰ γίνει ἡ ὁμορφιὰ ἓνα μέσον, ὥστε νὰ ὀδηγήσει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ὕλη στὴν μορφή, ἀπὸ τὰ αἰσθήματα στοὺς νόμους, ἀπὸ μιὰ περιορισμένη σὲ μιὰν ἀπόλυτη ὑπαρξή.

Τοῦτο, ὅμως, προϋποθέτει ὅτι ἡ ἐλευθερία τῶν νοητικῶν δυνάμεων μπορεῖ νὰ παρεμποδισθεῖ, πράγμα ποῦ φαίνεται νὰ ἀντίκειται στὴν ἔννοια μιᾶς αὐτόνομης ἱκανότητας. Μιὰ ἱκανότητα, πράγματι, ἡ ὁποία δὲν παραλαμβάνει ἀπ' ἔξω τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο τὸ ὕλικὸ τῆς δράσης της, μπορεῖ νὰ παρακωλυθεῖ κατὰ τὴν δράση της μόνο μέσῳ ἀφαιρέσεως τοῦ ὕλικου, ἄρα μόνον ἀρνητικῶς, καὶ ὅταν ἀποδίδει κανεὶς στὰ αἰσθητηριακὰ πάθη μιὰ δύναμη, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ καταπιέξουν θετικὰ τὴν ἐλευθερία τῆς ψυχῆς, τοῦτο ἰσοδυναμεῖ μὲ

τὸ νὰ παραγνωρίζει κανεὶς τὴν φύση τοῦ πνεύματος. Ἡ ἐμπειρία παρουσιάζει, βέβαια, πλῆθος παραδειγμάτων, ὅπου φαίνεται ὅτι ὅσο περισσότερο καταπιέζονται οἱ ἔλλογες δυνάμεις τόσο φλογερότερα δρῶν οἱ αἰσθητηριακὲς δυνάμεις· ἀλλὰ, ἀντὶ νὰ συνάγει κανεὶς τὴν ἀδυναμία ἐκείνη τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴν δύναμη τῆς ἀψιθυμίας¹¹², πρέπει κανεὶς, ἀντιθέτως, νὰ ἐξηγεῖ τὴν ὑπερμετρη τούτῃ δύναμη τῆς ἀψιθυμίας ἀπὸ τὴν ἀδυναμία ἐκείνη τοῦ πνεύματος· διότι οἱ αἰσθήσεις δὲν μποροῦν ἀλλοῶς νὰ παραστήσουν μιὰ δύναμη ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπου παρὰ μόνον ἐφ' ὅσον τὸ πνεῦμα ἐλευθέρως παραλείπει νὰ ἀποδειχθεῖ ὡς τέτοια δύναμη τὸ ἴδιο.

Ἐνῶ, ὅμως, προσπαθῶ μὲ τὴν διασάφηση αὐτὴ νὰ ἀντιμετωπίσω μὴν ἀντίρρηση, ἔχω ἐμπλακεῖ, καθὼς φαίνεται, σὲ μὴν ἄλλη, καὶ διέσωσα τὴν αὐτονομία τοῦ πνεύματος μόνον εἰς βάρος τῆς ἐνότητάς του. Διότι πῶς μπορεῖ τὸ πνεῦμα νὰ λαβαίνει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του συγχρόνως τις ἀρχές τῆς μὴ δραστηριότητος καὶ τῆς δραστηριότητος, ἐὰν δὲν εἶναι χωρισμένο τὸ ἴδιο, ἐὰν δὲν ἀντιπαρτίθεται τὸ ἴδιο στὸν ἑαυτὸ του;

Ἀλλὰ ἐδῶ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἔχομε νὰ κάνομε μὲ τὸ πεπερασμένο πνεῦμα, ὄχι μὲ τὸ ἄπειρο. Τὸ πεπερασμένο πνεῦμα εἶναι ἐκεῖνο ποῦ δὲν γίνεται δραστήριο μὲ ἄλλον τρόπο παρὰ μόνον μέσῳ τοῦ πάσχειν μόνον μέσῳ περιορισμῶν κατορθώνει τὸ ἀπόλυτο, μόνον ἐφ' ὅσον παραλαμβάνει ὕλη, πράττει καὶ μορφοῦναι. Ἐνα τέτοιο πνεῦμα θὰ συνδυάζει, συνεπῶς, τὴν ὁρμὴ γιὰ τὴν μορφή ἢ γιὰ τὸ ἀπόλυτο μὲ τὴν ὁρμὴ γιὰ τὴν ὕλη ἢ γιὰ τοὺς περιορισμούς, ποῦ εἶναι οἱ ὄροι, χωρὶς τοὺς ὁποίους δὲν θὰ μπορούσε οὔτε νὰ ἔχει οὔτε νὰ ἱκανοποιεῖ τὴν πρώτη ὁρμὴ. Μὲ ποῖον τρόπο μποροῦν νὰ συνυπάρχουν στὸ ἴδιο ὄν μπορεῖ βέβαια νὰ προκαλεῖ ἀμηχανία στὸν μεταφυσικό, ὄχι ὅμως στὸν ὑπερβατολογικὸ φι-

λόσοφο. Αὐτὸς δὲν ἰσχυρίζεται καθόλου ὅτι ἐπιτηδεύει τὴν δυνατότητα τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἀρκεῖται στὸ νὰ ἐξακριβώνει τις γνώσεις, βάσει τῶν ὁποίων κατανοεῖται ἡ δυνατότητα τῆς ἐμπειρίας.¹¹³ Καὶ καθὼς, λοιπόν, ἡ ἐμπειρία δὲν θὰ ἦταν ἐξίσου δυνατὴ χωρὶς τὴν ἀντιπαράθεση ἐκείνη στὸ πνεῦμα, ὅπως δὲν θὰ ἦταν καὶ χωρὶς τὴν ἀπόλυτη ἐνότητά του, γιὰ τοῦτο ὁ ὑπερβατολογικὸς φιλόσοφος παρουσιάζει τις δύο αὐτὲς ἐννοιες μὲ πλήρη δικαιολόγησι ὡς ἐξίσου ἀναγκαίους ὄρους τῆς ἐμπειρίας, χωρὶς νὰ φροντίζει περαιτέρω γιὰ τὴν συμβατότητά τους. Ἡ ἐνύπαρξη τούτῃ τῶν δύο θεμελιωδῶν ὁρμῶν δὲν ἀντιφάσκει, ἀλλῶστε, κατὰ κανένα τρόπο πρὸς τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα τοῦ πνεύματος, ἀρκεῖ μόνον νὰ διακρίνει κανεὶς τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα ἀπὸ τις δύο αὐτὲς ὁρμές. Οἱ δύο ὁρμές ὑπάρχουν καὶ δρῶν βέβαια μέσῳ του, τὸ ἴδιο, ὅμως, δὲν εἶναι οὔτε ὕλη οὔτε μορφή, οὔτε αἰσθητικότητα οὔτε Λόγος, πράγμα ποῦ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν στοχασθεῖ πάντοτε ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δρᾷ αὐτὸ τὸ ἴδιο μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ λειτουργία του συμφωνεῖ μὲ τὸν Λόγο, καὶ ὅπου αὐτὸ ἀντιφάσκει στὸν Λόγο, τὸ ἐξηγοῦν ἀπλῶς καὶ μόνον ὡς παθητικό.

Καθεμιὰ ἀπὸ τις δύο τούτες θεμελιώδεις ὁρμές πασχίζει, μόλις φθάσει στὴν ἀνάπτυξή της, σύμφωνα μὲ τὴν φύση της καὶ κατ' ἀνάγκη νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ καὶ οἱ δύο ὁρμές ἐπιδιώκουν κατ' ἀνάγκη κατ', καὶ ἐντούτοις ἐπιδιώκουν ἀντίθετα ἀντικείμενα, γιὰ τοῦτο αὐτοαναρεῖται ἀμειβαίως ὁ διπλὸς αὐτὸς ἐξαναγκασμός, καὶ ἡ θέληση ἐπιβάλλει μιὰ τέλεια ἐλευθερία μεταξύ καὶ τῶν δύο. Συνεπῶς, ἡ θέληση εἶναι ἐκείνη ποῦ φέρεται ἀπέναντι τῶν δύο ὁρμῶν ὡς ἐξουσία (ὡς θεμελίω¹¹⁴ τῆς πραγματικότητος), ἐνῶ καμιὰ ἀπὸ τις δύο ὁρμές δὲν μπορεῖ ἀφ' ἑαυτῆς νὰ φέρεται ὡς

ἐξουσία ἐνάντια στὴν ἄλλη. Ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν θετικότερη παρόρμηση γιὰ τὴν δικαιοσύνη, ἡ ὁποία διόλου δὲν τοῦ λείπει, δὲν ἀποτρέπεται ὁ βιασπραγῶν ἀπὸ τὸ ἄδικο, ἐνῶ λόγῳ ἀκόμη καὶ τοῦ ζωηρότερου πειρασμοῦ γιὰ τὴν ἀπόλαυση, δὲν ὁδηγεῖται ὁ ἐγκρατῆς χαρακτήρας στὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἀρχῶν του. Στὸν ἄνθρωπο δὲν ὑπάρχει καμιά ἄλλη δύναμη παρὰ ἡ θέλησή του, καὶ μόνο ὅ,τι ἀναίρει τὸν ἄνθρωπο — ὁ θάνατος καὶ κάθε στέρηση τῆς συνειδήσεως — μπορεῖ νὰ ἀναιρέσει τὴν ἐσωτερικὴ ἐλευθερία.¹¹⁰

Μιά ἀναγκαιότητα ἔξω ἀπὸ μᾶς καθορίζει τὴν κατάστασή μας, τὴν ὑπαρξή μας στὸν χρόνο μέσῳ τοῦ αισθητηριακοῦ αἰσθήματος. Τοῦτο εἶναι τελείως ἀκούσιο, καὶ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ὑποφέρομε ἔτσι ὅπως αὐτὸ δρᾷ πάνω μας. Ὁμοίως, ἡ προσωπικότητά μας ἀνοίγει μίαν ἀναγκαιότητα μέσα μας, μετὰ ἀπὸ παρόρμηση τοῦ αισθητηριακοῦ ἐκείνου αἰσθήματος καὶ λόγῳ ἀντιπαθέσεως πρὸς αὐτό διότι ἡ αὐτοσυνειδησία δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν θέληση, ἡ ὁποία τὴν προϋποθέτει. Ἡ πρωταρχικὴ τούτη ἐκδήλωση τῆς προσωπικότητος δὲν εἶναι δικό μας κατόρθωμα, καὶ ἡ ἔλλειψή της δὲν εἶναι δικό μας σφάλμα. Μόνον ἀπὸ ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ἔχει συνείδηση, ἀπαιτεῖται Λόγος, δηλαδή ἀπόλυτη συνέπεια καὶ καθολικότητα τῆς συνειδήσεως· προηγουμένως δὲν εἶναι ἄνθρωπος, καὶ κατένενα ἐνέργημα τῆς ἀνθρώπινης φύσης δὲν μπορεῖ νὰ ἀναμένεται ἀπὸ αὐτόν. Ὅπως, λοιπόν, ὁ μεταφυσικός δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τοὺς περιορισμοὺς πού ὑφίσταται λόγῳ τοῦ αἰσθήματος τὸ ἐλεύθερο καὶ αὐτόνομο πνεῦμα, ἐξίσου δὲν ἐννοεῖ ὁ φυσικός τὴν ἀπεραντοσύνη, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτεται στὴν προσωπικότητα μὲ ἀφαιρῆ τῶν περιορισμῶν αὐτοῦ. Ὅυτε ἡ ἀφαίρεση οὔτε ἡ ἐμπειρία μᾶς ὁδηγοῦν μέχρι τὴν πηγὴ, ἀπὸ

τὴν ὁποία ἀπορρέουν οἱ ἐννοίαι μας τῆς καθολικότητος καὶ τῆς ἀναγκαιότητος· ἡ πρώτη ἐμφάνισή τους στὸν χρόνο τις κάνει νὰ ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν παρατηρητὴ, καὶ ἡ ὑπεραισθητὴ τους προέλευση ἀπὸ τὸν μεταφυσικὸ ἐρευνητὴ. Ἀρκεῖ, ὅμως, ὅτι ἡ αὐτοσυνειδησία εἶναι ἐδῶ, καὶ συγχρόνως μὲ τὴν ἀμετάβλητη ἐνότητά της θεοπίμπεται ὁ νόμος τῆς ἐνότητος γιὰ ὅλα ὅσα ὑπάρχουν γιὰ τὸν ἄνθρωπο, καὶ γιὰ ὅλα ὅσα πρόκειται νὰ γίνουν μέσῳ τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν γνώση καὶ τὴν δράση του. Ἀναπόδραστες, ἀνόθευτες, ἀσύλληπτες¹¹¹ παρουσιάζονται οἱ ἐννοίαι τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ δικαίου ἤδη κατὰ τὴν ἡλικία τῆς αισθητικότητος, καὶ χωρὶς νὰ γνωρίζει κανεὶς ἀπὸ ποῦ καὶ πῶς προέκυψε, παρατηροῦμε τὸ Αἰώνιο μέσα στὸν χρόνο καὶ τὸ ἀναγκαῖο μέσα στὴν ἀκολουθία τῆς τύχης. Ἔτσι ἐκπηγάζουν τὸ αἶσθημα καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία, παντελῶς χωρὶς ἀνάμειξη τοῦ ὑποκειμένου, καὶ ἡ προέλευση καὶ τῶν δύο βρῖσκεται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο πέραν τῆς θελήσεώς μας ὅπως καὶ πέραν τοῦ κύκλου τῆς γνώσεως μας.

Ὅταν, ὅμως, γίνουν καὶ τὰ δύο τοῦτα πραγματικά, καὶ ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀποκτήσει, μέσῳ τοῦ αἰσθήματος, τὴν ἐμπειρία μᾶς ὀρισμένης ὑπαρξης, καὶ μέσῳ τῆς αὐτοσυνειδησίας, τὴν ἐμπειρία τῆς ἀπόλυτης ὑπαρξης του, τότε διεγείρονται μαζὶ μὲ τὰ ἀντικείμενά τους ἐπίσης καὶ οἱ δύο θεμελιώδεις ὀρμές του. Ἡ αισθητηριακὴ ὀρμὴ ξυπνᾷ μαζὶ μὲ τὴν ἐμπειρία τῆς ζωῆς (μὲ τὴν ἐναρξη τοῦ ἀτέμου), ἡ ἔλλογη ὀρμὴ ξυπνᾷ μαζὶ μὲ τὴν ἐμπειρία τοῦ νόμου (μὲ τὴν ἐναρξη τῆς προσωπικότητος), καὶ μόνον τώρα, ἀφοῦ ἔχουν πραγματωθεῖ καὶ οἱ δύο, συγκροτεῖται ἡ ἀνθρώπινη φύση του. Μέχρις οὔτου γίνεαι αὐτό, συμβαίνει τὰ πάντα σ' αὐτόν κατὰ τὸν νόμο τῆς ἀναγκαιότητος τώρα, ὅμως, τὸν ἀφήνει τὸ χερί τῆς φύσεως, καὶ εἶναι δικό του ζήτημα νὰ ὑπερασπι-

σθεῖ τὴν ἀνθρώπινη φύση, γιὰ τὴν ὁποία δημιούργησε τις καταβολές καὶ διάνοιξε τὸν δρόμο αὐτόν. Μόλις, δηλαδή, δραστηριοποιηθῶν μέσα του οἱ δύο ἀντίθετες θεμελιώδεις ὀρμές, χάνουν καὶ οἱ δύο τὸν καταναγκαστικό τους χαρακτήρα, καὶ ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δύο ἀναγκαιοτήτων παρέχει στὴν ἐλευθερία τὴν προέλευσή της.*

* Γιὰ νὰ προλάβω κάθε παρανόηση, παρατηρῶ ὅτι, ὅποτε γίνεται λόγος ἐδῶ γιὰ τὴν ἐλευθερία, δὲν ἐννοεῖται ἐκείνη, ἡ ὁποία ἀποδίδεται κατ' ἀνάγκη στὸν ἄνθρωπο, θεωρούμενο ὡς νόηση, καὶ ποὺ δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ τοῦ δοθεῖ οὔτε νὰ τοῦ ἀφαιρεθεῖ, ἀλλὰ ἐκείνη ἡ ὁποία θεμελιώνεται στὴν μικτή του φύση. Μὲ τὸ νὰ ἐνεργεῖ ὁ ἄνθρωπος ἐν γένει μόνον ἐλλόγως, ἀποδεικνύει τὴν ἐλευθερία τοῦ πρώτου εἴδους· μὲ τὸ νὰ ἐνεργεῖ ἐν μέσῳ τῶν περιορισμῶν τῆς ὕλης ἐλλόγως καὶ ὑπὸ τοὺς νόμους τοῦ Λόγου ὕλικῶς, ἀποδεικνύει τὴν ἐλευθερία τοῦ δευτέρου εἴδους. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐξηγήσει τὴν τελευταία μέσῳ κατ' ἐξοχὴν τῆς φυσικῆς δυνατότητας τῆς πρώτης.

Εἰκοστὴ ἐπιστολὴ

Τὸ ὅτι ἡ ἐλευθερία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐπενέργειας προκύπτει ἤδη ἀπὸ μόνη τὴν ἐννοιά της· τὸ ὅτι, ὅμως, ἡ ἴδια ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς φύσης (ἡ λέξη τούτη κατὰ τὸ εὐρύτατο νόημα της), καὶ ὄχι ἔργο τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὅτι, ἐπομένως, μπορεῖ νὰ προάγεται καὶ νὰ παρακωλύεται μέσῳ ἐπίσης φυσικῶν μέσων, συνάγεται ἐξίσου κατ' ἀνάγκη ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Λαμβάνει τὴν ἀφετηρία της, μόνον ὅταν ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλήρης καὶ ἔχουν ἀναπτυχθεῖ καὶ οἱ δύο θεμελιώδεις ὀρμές του· συνεπῶς, θὰ πρέπει νὰ λείπει, ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀτελής καὶ ἔχει ἀποκλεισθεῖ ἢ μιὰ ἀπὸ τις δύο ὀρμές του, καὶ θὰ πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκαθίσταται καὶ πάλι μέσῳ ὅλων ἐκείνων τὰ ὁποῖα τοῦ ἀποδίδουν πάλι τὴν πληρότητά του.

Ἄλλὰ μπορεῖ νὰ καταδειχθεῖ πράγματι, τόσο σὲ ὀλόκληρο τὸ γένος ὅσο καὶ στὸν ἐπιμέρους ἄνθρωπο, μιὰ πτυχή,¹¹⁷ στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀκόμη πλήρης καὶ ὅπου εἶναι ἀποκλειστικῶς δραστήρια μέσα του ἡ μιὰ ἀπὸ τις δύο ὀρμές. Γνωρίζομε ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει μὲ μόνη τὴν ζωὴ, γιὰ νὰ τελειώσει μὲ τὴν μορφή, ὅτι εἶναι ἄτομο πρὶν γίνει πρόσωπο, ὅτι μεταβαίνει ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς πρὸς τὸ ἄπειρο. Ἡ αἰσθητηριακὴ ὀρμὴ ἐπενεργεῖ, συνεπῶς, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλλογη, ἐπειδὴ τὸ αἶσθημα προηγεῖται τῆς συνειδήσεως, καὶ στὴν προ-

τεραιότητα τούτη τῆς αἰσθητηριακῆς ὀρμῆς βρίσκουμε τὴν ἐξήγηση γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας.

Διότι, πράγματι, ὑπάρχει μιὰ στιγμή, ὅπου ἡ ζωτική ὀρμὴ—ἐπειδὴ δὲν ἀντιδρᾷ ἐναντίον τῆς ἀκόμῃ ἢ ὀρμῆς τῆς μορφῆς—πράττει ὡς φύση καὶ ὡς ἀναγκαιότητα ὅπου ἡ αἰσθητικότητα εἶναι μιὰ δύναμη, γιατί δὲν ἔχει ἀρχίσει ἀκόμῃ ὁ ἀνθρώπος ἐπειδὴ στὸν ἴδιο τὸν ἀνθρώπο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη δύναμη παρὰ μόνον ἡ θέληση. Ἀλλὰ στὴν κατάστασι τῆς σκέψης, στὴν ὁποία πρέπει τώρα νὰ μεταβεῖ ὁ ἀνθρώπος, θὰ πρέπει—τὸ ἀκριβῶς ἀντίστροφο—νὰ ἀποτελεῖ μιὰ δύναμη ὁ Λόγος, καὶ μιὰ λογικὴ ἢ ἠθικὴ ἀναγκαιότητα θὰ πρέπει νὰ ὑποκαταστήσει τὴν φυσικὴ ἐκείνη ἀναγκαιότητα. Ἡ δύναμη ἐκείνη τοῦ αἰσθήματος πρέπει, συνεπῶς, νὰ ἐκμηδενισθεῖ, προτοῦ μπορέσει νὰ ὑψωθεῖ στὴν θέση αὐτῆ ὁ νόμος. Δὲν ἀρκεῖ, λοιπὸν νὰ ἀρχίσει κάτι πού ἀκόμῃ δὲν ὑπῆρχε προηγουμένως πρέπει νὰ παύσει νὰ ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε. Ὁ ἀνθρώπος δὲν μπορεῖ νὰ μεταβεῖ ἀμέσως ἀπὸ τὸ αἰσθάνεσθαι στὸ νοεῖν πρέπει νὰ κάμει ἓνα βῆμα πίσω, ἐπειδὴ, μόνον ὅταν ἓνας καθορισμὸς αἴρεται πάλι, μπορεῖ νὰ ἀρχίσει ὁ ἀντίθετος. Ἐπομένως, γιὰ νὰ ἀνταλλάξει τὸ πάσχειν μὲ τὴν αὐτενέργεια, ἓναν παθητικὸ καθορισμὸ μὲ ἓναν ἐνεργητικὸ, πρέπει πρὸς στιγμήν νὰ εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ κάθε καθορισμὸ καὶ νὰ περάσει ἀπὸ τὴν κατάστασι τῆς ἀπλῆς δυνατότητος καθορισμοῦ.¹¹⁸ Ἄρα, πρέπει νὰ ἐπιστρέφει κατὰ ἓναν ὀρισμένο τρόπο στὴν ἀρνητικὴ ἐκείνη κατάστασι τῆς ἀπλῆς ἔλλειψης καθορισμοῦ, στὴν ὁποία βρισκόταν, προτοῦ ἀκόμῃ ἀρῆσει ὅτιδήποτε μὴν ἐντύπωση στὴν αἰσθησή του. Ἡ κατάστασι ἐκείνη, ὅμως, ἦταν ἐντελῶς κενὴ σὲ περιεχόμενα, καὶ αὐτὸ πού ἔχει σημασία

τώρα εἶναι νὰ συμφιλιωθεῖ μιὰ παρόμοια ἔλλειψη καθορισμοῦ καὶ μιὰ ὅμοιος ἀπεριόριστη δυνατότητα καθορισμοῦ μὲ τὸ μέγιστο δυνατό περιεχόμενο, διότι ἀπὸ τὴν κατάστασι τούτη πρόκειται νὰ προέλθει ἄμεσα κάτι θετικό. Ὁ καθορισμὸς τὸν ὁποῖο προσέλαβε μέσω τῆς αἰσθητικῆς πρέπει, λοιπὸν, νὰ διατηρηθεῖ, διότι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χάσει τὴν πραγματικότητά συγχρόνως, ὅμως, πρέπει ὁ καθορισμὸς, ἐφ' ὅσον εἶναι περιορισμὸς, νὰ ἀναιρεθεῖ, ἐπειδὴ μιὰ ἀπεριόριστη δυνατότητα καθορισμοῦ πρόκειται νὰ πραγματοποιηθεῖ. Τὸ ζητούμενο, συνεπῶς, εἶναι νὰ ἐκμηδενισθεῖ καὶ συγχρόνως νὰ διατηρηθεῖ ὁ καθορισμὸς τῆς καταστάσεως, πράγμα πού εἶναι δυνατόν μὲ ἓναν καὶ μοναδικὸ τρόπο: μὲ τὸ νὰ τοῦ ἀντιπαρθέσει κανεὶς ἓναν ἄλλον καθορισμὸ. Οἱ δίσκοι μιᾶς ζυγαριᾶς ἰσορροποῦν, ὅταν εἶναι ἄδειοι ἀλλὰ ἰσορροποῦν ἐπίσης καὶ ὅταν ἔχουν τὰ ἴδια βάρη.

Τὸ πνεῦμα μεταβαίνει, συνεπῶς, ἀπὸ τὸ αἰσθημα πρὸς τὸ διανόημα μέσω μιᾶς μέσης διάθεσης,¹¹⁹ στὴν ὁποία ἡ αἰσθητικὴ καὶ ὁ Λόγος λειτουργοῦν συγχρόνως, ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο, ὅμως, ἀναιροῦν ἀμοιβαίως τὴν καθοριστικὴ τους ἐξουσία καὶ προκαλοῦν μέσω μιᾶς ἀντιπαρθέσεως μὴν ἄρνησι. Ἡ μέση τούτη διάθεσι, στὴν ὁποία τὸ πνεῦμα δὲν ἐξαναγκάζεται οὔτε φυσικῶς οὔτε ἠθικῶς, καὶ ἐντούτοις λειτουργεῖ καὶ κατὰ τοὺς δύο αὐτοὺς τρόπους, ἀξίζει κατ' ἐξοχὴν νὰ ὀνομάζεται ἐλεύθερη διάθεσι, καὶ ἐὰν ἀποκαλοῦμε τὴν μὲν κατάστασι τοῦ αἰσθητηριακοῦ καθορισμοῦ φυσικὴ, τὴν δὲ κατάστασι τοῦ ἔλλογου καθορισμοῦ λογικὴ καὶ ἠθικὴ, τότε πρέπει τὴν κατάστασι τούτη τῆς πραγματικῆς καὶ ἐνεργῆς δυνατότητος τοῦ καθορισμοῦ νὰ τὴν ἀποκαλοῦμε αἰσθητικὴν κατάστασι.*

* Οἱ ἀναγκαστες, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐξοικειωμένοι μὲ τὴν καθαρὴ σημασία τῆς λέξεως αὐτῆς, πού ἔχει ὑποστεί τόση κατάχρησι

λόγω ἄγνοιας, μποροῦν νὰ βοηθηθοῦν μὲ τὴν ἐπόμενη διασάφηση. Ὅλα τὰ πράγματα, πὺ μποροῦν νὰ παρουσιάζονται ὅπωςδήποτε στὰ φαινόμενα, μποροῦμε νὰ τὰ σκεφθοῦμε ἀπὸ τέσσερις διαφορετικὲς ἀπόψεις. Ἐνα πράγμα μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται ἄμεσα στὴν αἰσθητηριακὴ μας κατάσταση (στὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν εὐημερία μας): αὐτὴ εἶναι ἡ φυσικὴ τοῦ ὑφῆ. Ἡ, μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν διάνοια καὶ νὰ μᾶς προσπορίζει μιὰ γνώση: αὐτὴ εἶναι ἡ λογικὴ τοῦ ὑφῆ. Ἡ, μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν θέλησή μας καὶ νὰ θεωρεῖται ὡς ἀντικείμενο τῆς ἐκλογῆς γιὰ ἕνα ἔλλογο ὄν: αὐτὴ εἶναι ἡ ἠθικὴ τοῦ ὑφῆ. Ἡ, τέλος, μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὸ σύνολο τῶν διαφόρων δυνάμεών μας, χωρὶς νὰ εἶναι ἕνα ἀντικείμενο γιὰ μιὰν ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους δυνάμεις ἐκεῖνες: αὐτὴ εἶναι ἡ αἰσθητικὴ τοῦ ὑφῆ. Ἐνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι εὐχάριστος λόγω τῆς ἐξυπηρετικότητάς του· μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει νὰ σκεπτόμαστε μὲ τὴν συναναστροφή του· μπορεῖ νὰ μᾶς ἐμπνέει σεβασμὸ λόγω τοῦ χαρακτήρα του· τέλος, ὅμως, ἀνεξαρτήτως ὅλων αὐτῶν, καὶ χωρὶς νὰ λαμβάνομε ὑπ' ὄψιν, ὅταν τὸν κρίνομε, οὔτε ὅποιονδήποτε νόμο οὔτε ὅποιονδήποτε σκοπὸ, μπορεῖ ἐπίσης νὰ μᾶς ἀρέσει ὅταν τὸν θεωροῦμε ἀπλῶς καὶ λόγω τοῦ τρόπου τῆς παρουσίας του καὶ μόνον. Στὴν τελευταία τούτῃ ιδιότητα τὸν κρίνομε αἰσθητικῶς. Ἰπάρχει, ἔτσι, μιὰ ἐκπαίδευση γιὰ τὴν ὑγεία, μιὰ ἐκπαίδευση γιὰ τὴν κατανόηση, μιὰ ἐκπαίδευση γιὰ τὴν ἠθικότητα, μιὰ ἐκπαίδευση γιὰ τὴν καλαισθησία καὶ τὴν ὁμορφιά. Ἡ τελευταία τούτῃ ἔχει ὡς πρόθεση νὰ καλλιεργήσει τὸ σύνολο τῶν αἰσθητηριακῶν καὶ πνευματικῶν μας δυνάμεων μὲ τὴν μέγιστη ἄρμονία. Ἐντούτοις, ἐπειδὴ συνηθίζουν νὰ συμφύρουν εὐχαρίστως — παραπλανημένοι ἀπὸ μιὰν ἐσφαλμένη καλαισθησία καὶ στερεωμένοι ἀκόμη περισσότερο στὴν πλάνη αὐτὴ ἀπὸ μιὰν ἐσφαλμένη ἐπιχειρηματολογία — τὴν ἔννοια τοῦ αἰσθητικοῦ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ αὐθαιρέτου, γιὰ τοῦτο παρατηροῦ ἐδῶ ὡς ἐκ περισσοῦ (μολονότι οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς γιὰ τὴν αἰσθητικὴ παιδεία δὲν ἀσχολοῦνται σχεδὸν μὲ τίποτε ἄλλο παρὰ μὲ τὸ νὰ ἀναιρέσουν τὴν πλάνη ἐκείνη) ὅτι τὸ πνεῦμα στὴν αἰσθητικὴ κατάσταση πράττει μὲν ἐλεύθερο καὶ στὸν ὑψιστο βαθμὸ ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε ἐξαναγκασμὸ, δὲν πράττει ὅμως διόλου ἐλεύθερο ἀπὸ νόμους· καὶ ὅτι ἡ αἰσθητικὴ τούτῃ ἐλευθερία διακρίνεται ἀπὸ τὴ λογικὴ ἀναγκαιότητα κατὰ τὴν σκέψη καὶ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀναγκαιότητα κατὰ τὴν θέληση μόνον ὡς πρὸς τὸ ὅτι οἱ νόμοι, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους λειτουργεῖ ἐδῶ τὸ πνεῦμα, δὲν παριστάνονται καί, ἐπειδὴ δὲν βρίσκουν ἀντίσταση, δὲν παρουσιάζονται ὡς καταναγκασμός.

Εἰκοστὴ πρώτη ἐπιστολὴ

Ἰπάρχει, ὅπως παρατήρησα στὴν ἀρχὴ τῆς προηγούμενης ἐπιστολῆς, μιὰ διττὴ κατάσταση τῆς δυνατότητας καθορισμοῦ καὶ μιὰ διττὴ κατάσταση τοῦ καθορισμοῦ. Ἰώρα μπορῶ νὰ διασαφηνίσω τὴν πρόταση τούτῃ.

Τὸ πνεῦμα εἶναι καθορίσιμο, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν ἔχει καθόλου καθοριστεῖ· εἶναι, ὅμως, ἐπίσης καθορίσιμο, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχει καθοριστεῖ ἀποκλειστικῶς, δηλ. δὲν εἶναι περιορισμένο κατὰ τὸν καθορισμὸ του. Τὸ πρῶτο ἀποτελεῖ ἀπλή ἔλλειψη καθορισμοῦ (εἶναι χωρὶς περιορισμούς, διότι εἶναι χωρὶς πραγματικότητα)· τὸ δεύτερο ἀποτελεῖ τὴν αἰσθητικὴ δυνατότητα καθορισμοῦ (δὲν ἔχει περιορισμούς, διότι συνενώνει κάθε πραγματικότητα).

Τὸ πνεῦμα εἶναι καθορισμένο, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐν γένει μόνον περιορισμένο· εἶναι, ὅμως, ἐπίσης περιορισμένο, ἐφ' ὅσον περιορίζει τὸν ἑαυτό του βάσει τῆς δικῆς του ἀπόλυτης ἱκανότητας. Στὴν πρώτη περίπτωση βρίσκεται, ὅταν αἰσθάνεται· στὴν δεύτερη, ὅταν σκέπτεται. Ὅ,τι εἶναι, λοιπόν, ἡ σκέψη σὲ σχέση μὲ τὸν καθορισμὸ, αὐτὸ εἶναι ἡ αἰσθητικὴ συγκρότηση¹²⁰ σὲ σχέση μὲ τὴν δυνατότητα τοῦ καθορισμοῦ· τὸ πρῶτο εἶναι περιορισμὸς λόγω ἐσωτερικῆς ἄπειρης δύναμης, τὸ δεύτερο εἶναι ἄρνηση λόγω ἐσωτερικῆς ἄπειρης πληρότητας. Ὅπως τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ τὸ νοεῖν ἐφάπτονται στὸ ἕνα καὶ μοναδικὸ σημεῖο, στὸ ὅτι καὶ στίς δύο καταστάσεις τὸ πνεῦμα εἶναι καθορισμέ-

νο, στὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀποκλειστικῶς κάτι —εἴτε ἄτομο εἴτε πρόσωπο—, ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα ἀπομακρύνονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο ἐπ' ἀπειρον, ἀκριβῶς κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο συναντᾶται ἡ αἰσθητικὴ δυνατότητα καθορισμοῦ μὲ τὴν ἀπλὴ ἔλλειψη καθορισμοῦ στὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ σημεῖο, στὸ ὅτι καὶ οἱ δύο ἀποκλείουν κάθε καθορισμένη ὑπαρξή, ἐνῶ σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα σημεῖα εἶναι ὅπως τὸ μηδὲν καὶ τὸ πᾶν, ἐπομένως ἀπείρως διαφορετικές. Ἐάν, λοιπόν, ἡ δεύτερη κατάσταση, ὁ μὴ καθορισμὸς λόγῳ ἔλλειψης, παραστάθηκε ὡς μιὰ κενὴ ἀπεραντοσύνη, θὰ πρέπει ἡ αἰσθητικὴ ἐλευθερία καθορισμοῦ, ἡ ὁποία εἶναι τὸ πραγματικὸ τῆς ἀντίστοιχο, νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ ἐκπληρωμένη ἀπεραντοσύνη· μιὰ ἀντίληψη, ἡ ὁποία συμφωνεῖ ἐπακριβῶς μὲ ἐκεῖνο πού διδάσκουν οἱ προηγούμενες ἔρευνες.

Στὴν αἰσθητικὴν κατάστασιν, συνεπῶς, ὁ ἄνθρωπος εἶναι μηδέν, ἐφ' ὅσον προσέχει κανεὶς ἓνα ἐπιμέρους ἀποτέλεσμα, καὶ ὄχι ὀλόκληρη τὴν ἰκανότητα, καὶ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν ἔλλειψη κάθε ἰδιαίτερου καθορισμοῦ σὲ αὐτόν. Γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ δώσουμε ἀπολύτως δίκαιο σὲ ἐκείνους πού θεωροῦν τὸ ὠραῖο καὶ τὴν διάθεσιν στὴν ὁποία μεταθέτει τὸ πνεῦμα μας, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γνώσεως καὶ τοῦ φρονήματος, ὡς τελείως ἀδιάφορα καὶ ἄγωνα. Ἔχουν ἐντελῶς δίκαιο, διότι ἡ ὁμορφιά δὲν δίδει ἀπολύτως κανένα ἐπιμέρους ἀποτέλεσμα οὔτε γιὰ τὴν διάνοιαν οὔτε γιὰ τὴν θέλησιν, δὲν πραγματοποιοῦν κανέναν ἐπιμέρους σκοπὸν, οὔτε διανοητικὸν οὔτε ἠθικόν, δὲν βρίσκει οὔτε μιὰν ἀλήθειαν, δὲν μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐκπληρώσουμε οὔτε ἓνα καθῆκον, καὶ μὲ μιὰ λέξιν, εἶναι ἐξίσου ἀκατάλληλη νὰ θεμελιώσῃ τὸν χαρακτήρα καὶ νὰ διαφωτίσῃ τὸν νοῦν. Ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν καλλιέργειαν παραμένει, συνεπῶς, ἀκόμη ἡ προσωπικὴ ἀξία ἐνὸς ἀνθρώπου ἢ ἡ ἀξιοπρέπειά του, ἐφ' ὅσον τούτη ἐξαρτᾶται μόνον

νον ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον, παντελῶς ἀκαθόριστον, καὶ δὲν ἔχει ἐπιτευχθεῖ τίποτε παραπάνω ἀπὸ τὸ ὅτι ἔχει καταστρεῖ τώρα πιά γι' αὐτὸν ἐκ φύσεως δυνατόν νὰ κάνει ἀφ' ἑαυτοῦ ὅ,τι θέλει —ὅτι τοῦ ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ πάλιν πλήρως ἡ ἐλευθερία νὰ εἶναι ὅ,τι ὀφείλει νὰ εἶναι.

Ἀκριβῶς μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ὅμως, ἔχει ἐπιτευχθεῖ κάτι ἀπέραντον. Διότι μόνον θυμηθοῦμε ὅτι, λόγῳ τοῦ μονομεροῦς καταναγκασμοῦ τῆς φύσεως κατὰ τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ λόγῳ τῆς ἀποκλειστικῆς νομοθεσίας τοῦ Λόγου κατὰ τὸ νοεῖν, ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐλευθερία, θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν ἰκανότητα, ἡ ὁποία τοῦ ἀποδίδεται πάλιν στὴν αἰσθητικὴν διάθεσιν, ὡς τὴν ὑψιστὴν ἀπὸ ὅλες τὶς δωρεάς, ὡς τὴν δωρεὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσεως. Ἀσφαλῶς καὶ κατέχει τούτη τὴν ἀνθρώπινον φύσιν, ὡς πρὸς τὴν προδιάθεσιν, ἤδη πρὶν ἀπὸ κάθε καθορισμένην κατάστασιν, στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ περιέλθῃ· ἀλλὰ στὴν πραγματικότητι τὴν χάνει μὲ κάθε καθορισμένην κατάστασιν, στὴν ὁποία περιέρχεται, καὶ ἐὰν πρόκειται νὰ μπορεῖ νὰ μεταβαίνει σὲ μιὰν ἀντιθετὴν κατάστασιν, θὰ πρέπει νὰ τοῦ ἀποδίδεται πάλιν κάθε φορὰ ἐκ νέου μὲσω τῆς αἰσθητικῆς ζωῆς.*

* Βεβαίως, ἡ ταχύτητα, μὲ τὴν ὁποία μεταβαίνουν ὀρισμένοι χαρακτῆρες ἀπὸ τὰ αἰσθήματα στὶς σκέψεις καὶ στὶς ἀποφάσεις, δὲν τοὺς ἐπιτρέπει σχεδὸν ἢ καὶ καθόλου νὰ προσέξουν τὴν αἰσθητικὴν διάθεσιν, ἀπὸ τὴν ὁποία πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ περάσουν κατὰ τὸν χρόνον αὐτόν. Τέτοια πνεύματα δὲν μποροῦν νὰ ἀντέξουν πολὺ τὴν κατάστασιν τῆς ἐλλείψεως—καθορισμοῦ, καὶ πιέζουν ἀνυπόμονα γιὰ ἓνα ἀποτέλεσμα τὸ ὁποῖον δὲν βρίσκουν στὴν κατάστασιν τῆς αἰσθητικῆς ἔλλειψης περιορισμοῦ. Ἀντιθέτως, σὲ ἄλλους, οἱ ὁποῖοι θέτουν τὴν ἀπόλαυσίν τους περισσότερον στὸ συναίσθημα ὀλόκληρης τῆς ἰκανότητος παρὰ σὲ μιὰν ἐπιμέρους πράξιν, ἡ αἰσθητικὴν κατάστασιν ἐπεκτείνεται σὲ μιὰ πολὺ μεγαλύτερη ἔκτασιν. Ὅσο οἱ πρῶτοι φοβοῦνται τὴν κενότητα, ἄλλο τόσο δὲν μποροῦν οἱ δεύτεροι νὰ ἀντέξουν τὸν περιορισμόν. Μόνον πού χρειάζεται νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι οἱ πρῶτοι εἶναι γεννημένοι γιὰ τὴν λεπτομέρειαν καὶ γιὰ ὑποδεέστερας ὑποθέσεις, ἐνῶ οἱ δεύτεροι

Συνεπῶς, δὲν εἶναι μόνον ποιητικῶς ἐπιτρεπτό ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικῶς ὀρθό τὸ νὰ ἀποκαλοῦν τὴν ὁμορφιὰ δευτέρη δημιουργό μας. Ἐπειδὴ, μολοντί καθιστᾶ σὲ μᾶς τὴν ἀνθρώπινη φύση ἀπλῶς δυνατὴ καὶ κατὰ τὰ ἄλλα ἀρῆνει στὴν ἐλεύθερη θέλησή μας τὸ κατὰ πόσο θέλομε νὰ τὴν πραγματοποιήσουμε, παρ' ὅλα αὐτὰ ἔχει τὸ σημεῖο τοῦτο κοινὸ μὲ τὴν πρωταρχικὴ μας δημιουργό, τὴν φύση, ἣ ὅποια δὲν μᾶς ἔδωσε ἐπίσης τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον τὴν ἰκανότητα γὰρ τὴν ἀνθρώπινη φύση, ἐνῶ τὴν χρῆση τῆς ἰκανότητος αὐτῆς τὴν ἀναθέτει στὸν δικό μας καθορισμὸ τῆς θελήσεως.

μα. ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν δει μὴ μὲ τὴν ἰκανότητα τούτη συνενώνουμιν συγχρόνως καὶ πραγματικότητα, εἶναι γεννημένα γὰρ τὸ ὅλον καὶ γὰρ μεγάλους ρόλους.

Εἰκοστὴ δευτέρη ἐπιστολὴ

Ἐάν, λοιπόν, ἡ αἰσθητικὴ διάθεσις τοῦ πνεύματος πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ μιᾶν ἄποψιν ὡς μὴ δέν, μόλις δηλαδὴ στρέψει κανένας τὸ βλέμμα του σὲ ἐπιμέρους καὶ συγκεκριμένα ἀποτελέσματα, τότε πρέπει αὐτὴ νὰ θεωρηθεῖ, ἀπὸ ἄλλην ἄποψιν πάλι, ὡς κατάστασις τῆς πῶς ὑψηλῆς πραγματικότητος, ἐφ' ὅσον προσέχει κανεὶς ἐδῶ τὴν ἀπουσία ὄλων τῶν περιορισμῶν καὶ τὸ σύνολο τῶν δυνάμεων ποῦ λειτουργοῦν ἀπὸ κοινοῦ ἐντὸς αὐτῆς. Συνεπῶς, δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ δώσει κανεὶς ἄδικο σ' ἐκείνους, οἱ ὅποιοι δηλώνουν τὴν αἰσθητικὴν κατάστασιν ὡς τὴν γονιμότερη ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἡθικότητος. Ἔχουν ἀπολύτως δίκαιον διότι μιὰ πνευματικὴ διάθεσις, ἣ ὅποια συμπεριλαμβάνει μέσα της τὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἐμπεριέχει κατ' ἀνάγκην, δυνάμει, κάθε ἐπιμέρους ἐκδήλωσίν της· μιὰ πνευματικὴ διάθεσις, ἣ ὅποια ἀπομακρύνει ὅλους τοὺς περιορισμοὺς ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ τοὺς ἀπομακρύνει κατ' ἀνάγκην ἀπὸ κάθε ἐπιμέρους ἐκδήλωσίν της. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν λαβαίνει μὲ ἀποκλειστικὸν τρόπο ὑπὸ τὴν προστασίαν της καμὴν ἐπιμέρους λειτουργίαν τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, εἶναι εὐνοϊκὴ γὰρ τὴν καθεμιά τους χωρὶς διάκρισιν, καὶ δὲν εὐνοεῖ θέβαια κατὰ προτίμησιν καμὴν ἐπιμέρους λειτουργίαν, μόνον ἐπειδὴ εἶναι τὸ θε-

μέλιο τῆς δυνατότητας ὄλων. Ὅλες οἱ ἄλλες ἀσκήσεις αἰδῶν στο πνεῦμα κάποιαν ιδιαίτερη δεξιότητα, ἀλλὰ γιὰ τοῦτο τοῦ θέτου καὶ ἓνα ιδιαίτερο ὄρισμόν ἢ αἰσθητικὴ ἀσκηση ὁδηγεῖ στο ἀπερίριστο. Κάθε ἄλλη κατάσταση, στὴν ὁποία μπορούμε νὰ περιέλθουμε, μᾶς παραπέμπει σὲ μιὰ προηγούμενη καὶ χρειάζεται γιὰ τὴν ἐπίλυσή της μιὰν ἐπόμενη κατάσταση, μόνον ἢ αἰσθητικὴ κατάσταση εἶναι ἓνα ὄλον ἀφ' ἐαυτῆς, ἐπειδὴ συνενώνει μέσα της ὄλους τοὺς ὄρους τῆς προελεύσεως καὶ τῆς συνέχειάς της. Μονάχα ἐδῶ αισθανόμαστε σὰν νὰ ἔχομε ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση μᾶς ἐκφράζεται μὲ μιὰ καθαρότητα καὶ μιὰν ἀκεραιότητα σὰν νὰ μὴν εἶχε ὑποστῆ καμιά ζημία ἀπὸ τὴν ἐπενέργεια ἐξωτερικῶν δυνάμεων.

Ὅ,τι κολακεύει τις αἰσθήσεις μας στο ἄμεσο αἶσθημα ἀνῆγει τὸ εὐπλαστο καὶ εὐκίνητο πνεῦμα μας γιὰ κάθε ἐντύπωση, ἀλλὰ μᾶς κάνει ἐπίσης στὸν ἴδιο βαθμὸ λιγότερο ἱκανοὺς γιὰ κάθε μόχθο. Ὅ,τι ἐντείνει τις νοητικὲς μας δυνάμεις, μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἀφρητημένες ἐννοιες, ἐνδυναμώνει τὸ πνεῦμα μας γιὰ κάθε εἶδος ἀντίστασης, ἀλλὰ τὸ σκληραίνει ἐπίσης κατὰ τὴν ἴδια ἀναλογία καὶ μᾶς στερεῖ σὲ προσληπτικότητα κατὰ τὸν ἴδιο βαθμὸ, μὲ τὸν ὁποῖο μᾶς προσφέρει μιὰ μεγαλύτερη αὐτενέργεια. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ὁδηγεῖ ἄλλωστε κατ' ἀνάγκη καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο τελικῶς στὴν ἐξάντληση, ἐπειδὴ ἡ ὕλη δὲν μπορεί νὰ στερηθεῖ ἐπὶ πολὺ τῆς διαμορφωτικῆς δυνάμεως, ἐνῶ ἡ δύναμη δὲν μπορεί νὰ στερηθεῖ ἐπὶ πολὺ τῆς διαμορφώσιμης ὕλης. Ἐνῶ ἀντιθέτως, ἐὰν ἔχουμε ἀρροισθεῖ στὴν ἀπόλαυση τῆς αὐθεντικῆς ὁμορφιάς, τότε εἴμαστε, σὲ μιὰ τέτοια στιγμή, κύριοι στὸν ἴδιο βαθμὸ τῶν παθητικῶν καὶ τῶν ἐνεργητικῶν μας δυνάμεων, καὶ μὲ τὴν ἴδια εὐχέρεια ἢ ἀ στραφοῦμε στὴν σοβαρότητα καὶ στο παιχνίδι, στὴν ἡρεμία καὶ στὴν

κίνηση, στὴν ὑποχωρητικότητα καὶ στὴν ἀντίσταση, στὴν ἀφρητημένη σκέψη καὶ στὴν ἐποπτεία.

Ἡ ὑψηλὴ τούτη γαλήνη¹²² καὶ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, συνδυασμένη μὲ δύναμη καὶ σφρίγος, εἶναι ἡ διάθεση, στὴν ὁποία ὀφείλει νὰ μᾶς ἀφήνει ἓνα αὐθεντικὸ ἔργο τέχνης, καὶ δὲν ὑπάρχει καμιά ἀσφαλέστερη λυδία λίθος τῆς ἀληθινῆς αἰσθητικῆς καλοσύνης. Ἐὰν εἴμαστε, ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἀπόλαυση αὐτοῦ τοῦ εἶδους, κατὰ προτίμηση διατεθειμένοι γιὰ κάποιοι ιδιαίτερο τρόπο αἰσθήματος ἢ πράξης, ἐνῶ ἀντιθέτως γιὰ κάποιον ἄλλο τρόπο ἀκατάλληλοι καὶ δύσθυμοι, τοῦτο παρέχει τὴν ἀδιάφυστη ἀπόδειξη ὅτι δὲν διώσαμε ἓνα καθαρῶς αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα ἐκτὸς ἐὰν ὀφειλόταν αὐτὸ στο ἀντικείμενο ἢ στὸν τρόπο τοῦ αἰσθήματός μας ἢ (ὅπως συμβαίνει σχεδὸν πάντοτε) καὶ στὰ δύο συγχρόνως.

Καθὼς δὲν μπορεί νὰ βρεθεῖ στὴν πραγματικότητα κανένα γνήσιο αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα (ἐπειδὴ ὁ ἀνθρώπος δὲν μπορεί ποτὲ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ἐξάρτηση τῶν δυνάμεων), ἡ ἐξαιρετικὴ ἐνός ἔργου τέχνης μπορεί νὰ συνίσταται ἀπλῶς καὶ μόνο στὴν μεγαλύτερη προσέγγισή του πρὸς τὸ ἰδεῶδες ἐκεῖνο τῆς αἰσθητικῆς καθαρότητας, καὶ παρ' ὅλη τὴν ἐλευθερία στὴν ὁποία μπορεί κανεὶς νὰ τὸ ἐξυψώσει, θὰ τὸ ἀφήνομε βέβαια πάντοτε σὲ μιὰν ιδιαίτερη διάθεση καὶ μιὰν ἰδιάζουσα κατεύθυνση. Ὅσο καθολικότερη εἶναι, λοιπόν, ἡ διάθεση καὶ ὅσο λιγότερο περιορισμένη ἢ κατεύθυνση, ἢ ὁποία θίχεται στο πνεῦμα μας ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο εἶδος τῶν τεχνῶν καὶ ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο προϊόν τῶν τεχνῶν αὐτῶν, τόσο εὐγενέστερο εἶναι τὸ εἶδος ἐκεῖνο καὶ τόσο ἐξοχότερο ἓνα τέτοιο προϊόν. Μπορεῖ νὰ τὸ δοκιμάσει κανένας αὐτὸ μὲ ἔργα ἀπὸ διάφορες τέχνες καὶ μὲ διάφορα ἔργα τῆς ἴδιας τέχνης. Ἀφήνομε μιὰν ὠραία μουσικὴ μὲ ζωηρὸ αἶσθημα, ἓνα ὠραῖο ποίημα μὲ ζωογο-

νημένη φαντασία, ἓνα ὠραῖο γλυπτό καὶ ἓνα κτίριο μὲ ἀφυπνισμένη διάνοια· ἀλλὰ ἐὰν ἤθελε κάποιος ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ μιᾶν ὑψηλὴ μουσικὴ ἀπόλαυση νὰ μᾶς καλέσει σὲ ἀφηρημένη σκέψη, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ μιᾶν ὑψηλὴ ποιητικὴ ἀπόλαυση νὰ μᾶς χρησιμοποιήσῃ σὲ μιὰ πεζὴ ὑπόθεση τῆς κοινῆς [πρακτικῆς] ζωῆς, ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὠραίων ζωγραφικῶν καὶ γλυπτικῶν ἔργων, νὰ θερμάνῃ τὴν φαντασία μας καὶ νὰ συναρπάσῃ τὸ συναίσθημά μας, δὲν θὰ εἶχε ἐπιλέξει τὸν σωστὸ χρόνο. Ἡ αἰτία εἶναι ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ πνευματικότερη μουσικὴ ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται λόγω τῆς ὕλης [τοῦ περιεχομένου] τῆς σὲ μιὰ μεγαλύτερη ἐγγύτητα πρὸς τὶς αἰσθήσεις ἀπὸ ὅσο ἀντέχει ἡ ἀληθινὴ αἰσθητικὴ ἐλευθερία· ὅτι ἀκόμη καὶ τὸ ἐπιτυχέστερο ποίημα ἐξακολουθεῖ νὰ συμμετέχει στὸ αὐθαίρετο καὶ τυχαῖο παιχνίδι τῆς φαντασίας πού εἶναι τὸ μέσον του, περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἐπιτρέπει ἡ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ ἀληθινῶ ὠραίου· ὅτι ἀκόμη καὶ τὸ ἐξοχότερο γλυπτό, καὶ ἴσως τοῦτο περισσότερο ἀπὸ ὅλα, συνορεύει λόγω τῆς σαφήνειας καὶ τῆς ἀκρίβειας τῆς ἐννοίας του, πρὸς τὴν σοβαρὴ ἐπιστήμη. Ἐντούτοις, οἱ ιδιαίτερες αὐτὲς συγγένειες μειώνονται ὅσο ὑψηλότερος εἶναι ὁ βαθμὸς πού ἐπιτυγχάνει ἓνα ἔργο ἀπὸ τὰ τρία τοῦτα εἶδη τῶν τεχνῶν, καὶ ἀποτελεῖ μιᾶν ἀναγκαίαν καὶ φυσικὴ συνέπεια τῆς τελειώσεώς τους τὸ γεγονός ὅτι οἱ διάφορες τέχνες, χωρὶς μετατόπιση τῶν ἀντικειμενικῶν τους ὁρίων, ἐξομοιώνονται ὁλοένα καὶ περισσότερο ὡς πρὸς τὴν ἐπενέργειά τους ἐπὶ τοῦ πνεύματος. Ἡ μουσικὴ πρέπει, στὴν ὑψιστὴ ἐξευγενισμό τῆς, νὰ ἀποκτήσῃ σχῆμα καὶ νὰ ἐπενεργήσῃ σὲ μᾶς μὲ τὴν ἤρεμην δύναμιν τῆς ἀρχαιότητος.¹²³ οἱ εἰκαστικὲς τέχνες, στὴν ὑψιστὴ τελειώσή τους, πρέπει νὰ γίνωνται μουσικὴ καὶ νὰ μᾶς συγκινῶν μὲ τὴν ἀμεση αἰσθητικὴ παρυσία ἢ ποιή-

ση, στὴν τελειότατη ἀνάπτυξή της, πρέπει νὰ μᾶς ἀγγίζει δυνατά, ὅπως ἡ μουσικὴ, συγχρόνως ὅμως, ὅπως ἡ γλυπτικὴ, νὰ μᾶς περιβάλλει μὲ ἤρεμην διαύγεια. Σὲ τοῦτο ἀκριβῶς φανερώνεται τὸ τέλει ὕψος σὲ κάθε τέχνη, στὸ ὅτι γνωρίζει νὰ ἀπομακρύνῃ τοὺς εἰδικούς περιορισμούς της, χωρὶς ἐντούτοις νὰ ἀναιρεῖ συγχρόνως καὶ τὰ εἰδικὰ της πλεονεκτήματα καὶ, μὲσω μιᾶς σοφῆς ἀξιοποίησιν τῆς ἰδιαιτερότητάς της, τῆς ἀπονέμει ἓναν καθολικότερο χαρακτήρα.

Ὅμως, ὁ καλλιτέχνης πρέπει νὰ ὑπερβεῖ μὲ τὴν ἐργασία ὄχι μόνον τοὺς περιορισμούς πού συνεπάγεται ὁ εἰδικὸς χαρακτήρας τοῦ εἶδους τῆς τέχνης του, ἀλλὰ καὶ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι συναρτῶνται μὲ τὸ ἰδιαιτερο ὑλικὸ πού ἐπεξεργάζεται. Σὲ ἓνα ἀληθινῶ ὠραῖο ἔργο τέχνης, τὸ περιεχόμενον δὲν πρέπει νὰ ἐπιφέρει τίποτε, ἢ μορφή ὅμως τὰ πάντα· διότι μόνον μὲσω τῆς μορφῆς προκαλεῖται μιὰ ἐπενέργεια ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἀντιθέτως μὲσω τοῦ περιεχομένου μόνον σὲ μεμονωμένες δυνάμεις του.¹²⁴ Τὸ περιεχόμενον, ὅσο ὑψηλὸ καὶ εὐρύ καὶ περιεκτικὸ καὶ ἂν εἶναι, ἐπενεργεῖ συνεπῶς πάντοτε περιοριστικὰ στὸ πνεῦμα, καὶ μόνον ἀπὸ τὴν μορφή μπορεί νὰ ἀναμένεται ἡ ἀληθινὴ αἰσθητικὴ ἐλευθερία. Σὲ τοῦτο, λοιπόν, ἐγκεῖται τὸ αὐθεντικὸ καλλιτεχνικὸ μυστικὸ τοῦ μάστορα, στὸ ὅτι ἐξαφανίζει τὸ ὑλικὸ μὲσω τῆς μορφῆς· καὶ ὅσο ἐπιδητικότερο, ἀπαιτητικότερο, ἀπατηλότερο εἶναι καθ' ἑαυτὸ τὸ ὑλικό, ὅσο πῶς αὐθαίρετα διεκδικεῖ μὲ τὴν δική του ἐπενέργεια τὴν ὑπερυχή, ἢ ὅσο περισσότερο τείνει ὁ παρατηρητὴς νὰ ἀνταποκριθεῖ ἄμεσα στὸ ὑλικό, τόσο θριαμβευτικότερη εἶναι ἡ τέχνη, ἡ ὁποία δαμάζει τὸ ὑλικὸ καὶ ἐπιτυγχάνει τὴν κυριάρχησή του. Τὸ πνεῦμα τοῦ θεατῆ καὶ τοῦ ἀκροατῆ πρέπει νὰ παραμείνῃ ἐντελῶς ἐλεύθερο καὶ ἀπαραβίαστο, πρέπει νὰ ἔλθῃ ἀπὸ τὸν μα-

γικό κύκλο τοῦ καλλιτέχνη καθαρὸ καὶ τέλειο, ὅπως ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ δημιουργοῦ. Τὸ ἐλαφρότερο ἀντικείμενο πρέπει νὰ τὸ πραγματεύεται κανεὶς μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ εἴμαστε διατεθειμένοι νὰ μεταβαίνομε ἀμέσως ἀπὸ αὐτὸ στὴν αὐστηρότερη σοβαρότητα. Τὸ σοβαρότερο ὑλικὸ πρέπει νὰ τὸ πραγματεύεται κανεὶς μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ διατηροῦμε τὴν ἰκανότητα νὰ τὸ ἀνταλλάσσομε ἀμέσως μὲ τὸ ἐλαφρότερο παιχνιδι. Οἱ τέχνες τῆς ἀψιθυμίας, ὅπως εἶναι ἡ τραγωδία, δὲν δικαιολογοῦν κάποια ἀντίρρηση: διότι, πρῶτον, δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερες τέχνες, ἐπειδὴ βρίσκονται στὴν ὑπηρεσία ἐνὸς εἰδικοῦ σκοποῦ (τοῦ «παθητικοῦ»),¹²⁵ ὅποτε κανεὶς ἀληθινὸς γνώστης τῆς τέχνης δὲν θὰ ἀρνηθεῖ μᾶλλον ὅτι τὰ ἔργα, ἀκόμη καὶ αὐτῆς τῆς κατηγορίας, εἶναι τόσο τελειότερα ὅσο περισσότερο διαφυλάσσουν ἀκόμη καὶ στὴν μεγαλύτερη θύελλα τῆς ἀψιθυμίας τὴν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Μία ὡραία τέχνη τοῦ πάθους ὑπάρχει ἀλλὰ μία ὡραία ἐμπαθῆς τέχνη ἀποτελεῖ μὴν ἀντίφαση, ἐπειδὴ τὸ ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τοῦ ὡραίου εἶναι ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὰ πάθη. Ὅχι λιγότερο ἀντιφατικὴ εἶναι ἡ ἔννοια μιᾶς ὡραίας διδακτικῆς ἢ βελτιωτικῆς (ἠθικῆς) τέχνης, ἐπειδὴ τίποτε δὲν ἀντιμάχεται περισσότερο τὴν ἔννοια τῆς ἀμορφίας παρὰ τὸ νὰ προσῶδῃμε μὴν ὀρισμένη τάση στὸ πνεῦμα.

Ἐντούτοις, τὸ γεγονός ὅτι ἓνα ἔργο προξενεῖ ἓνα ἀποτέλεσμα μὲσω τοῦ περιεχομένου του, δὲν ἀποδεικνύει πάντοτε μὴν ἀμορφία στὸ ἔργο αὐτὸ: μπορεῖ νὰ μαρτυρεῖ ἐξίσου συχνὰ μὴν ἑλλειψή μορφῆς στὸν κρίνοντα. Ἐὰν ὁ τελευταῖος εἶναι εἴτε ὑπερβολικὰ ἐξηγμένος εἴτε πολὺ χαλαρὸς, ἐὰν εἶναι συνηθισμένος νὰ προσλαμβάνει εἴτε μόνον μὲ τὴν δάνεια εἴτε μόνον μὲ τὴν αἰσθήσεις, τότε θὰ παραμένει, ἀκόμη καὶ μὲ τὸ ἐπιτυχέστερο σύνολο,

προσκολλημένος μόνον στὰ μέρη, καὶ ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ὡραιότερη μορφή, μόνον στὴν ὕλη [στὸ περιεχόμενο]. Ὄντας προσδεκτικὸς μόνον γιὰ τὸ ἀκατέργαστο στοιχεῖο, πρέπει νὰ καταστρέφει προηγουμένως τὴν αἰσθητικὴ ὀργάνωση ἐνὸς ἔργου, γιὰ νὰ θρεῖ μὴν ἀπόλαυση σὲ αὐτό, καὶ πρέπει νὰ ἀνασκαλέφει προσεκτικὰ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα, τὰ ὅποια ὁ μάστορας εἶχε κάμει νὰ ἐξαφανισθοῦν μὲ ἀπέραντη τέχνη μέσα στὴν ἁρμονία τοῦ συνόλου. Τὸ ἐνδιαφέρον του σχετικῶς εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον εἴτε ἠθικὸ εἴτε φυσικὸ δὲν εἶναι μόνον ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποῦ ὀφείλει νὰ εἶναι, αἰσθητικὸ. Τέτοιοι ἀναγνώστες ἀπολαμβάνουν ἓνα σοβαρὸ καὶ παθητικὸ ποίημα σὰν ἓνα κήρυγμα καὶ ἓνα ἀφελές ἢ σατιρικὸ σὰν ἓνα μεθυστικὸ ποτὸ καὶ ἂν ἦταν ἀρκετὰ ἀκαλαίσθητοι νὰ ἀπαιτοῦν ψυχαγωγία ἀπὸ μιὰ τραγωδία ἢ μὴν ἐποποιία, ἀκόμη καὶ ἂν ἦταν μιὰ Μεσσιάδα,¹²⁶ ἀναπόφευκτα θὰ σκανδαλιστοῦν ἀπὸ ἓνα ἀνακρέοντιο¹²⁷ ἢ κατούλλειο¹²⁸ ποίημα.

μπορεῖ νὰ καθορίζει τίποτε· ἀλλὰ¹³³ στὴν περιοχὴ τῆς εὐδαιμονίας ἐπιτρέπεται νὰ ὑπάρχει ἡ μορφὴ καὶ ἐπιτρέπεται νὰ διατάσσει ἡ ὁρμὴ τοῦ παιχιδιοῦ.

Συνεπῶς, ἤδη ἐδῶ, στὸ ἀδιάφορο πεδίο τῆς φυσικῆς ζωῆς πρέπει νὰ ξεκινήσει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἠθικὴ του ζωὴ ἤδη μέσα ἀπὸ τὴν παθητικότητά του πρέπει νὰ ἀρχίσει τὴν αὐτενέργειά του, ἤδη ἐντὸς τῶν αἰσθητηριακῶν περιορισμῶν του νὰ ἀρχίσει τὴν ἔλλογη ἐλευθερία του. Ἀκόμη καὶ στὶς κρίσεις του πρέπει νὰ ἐπιβάλλει τὸν νόμο τῆς θελήσεώς του· πρέπει, ἂν θέλετε νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε τὴν ἔκφραση, νὰ διεξαγάγει τὸν πόλεμο κατὰ τῆς ὑλῆς μέσα στὰ δικά της σύνορα, γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν μάχη ἐναντίον τοῦ φοβεροῦ αὐτοῦ ἐχθροῦ στὸ ἱερὸ ἔδαφος τῆς ἐλευθερίας· πρέπει νὰ μάθει νὰ ποθεῖ εὐγενέστερα, γιὰ νὰ μὴν χρειάζεται νὰ ἔχει ὑψηλὴ βούληση. Τοῦτο κατορθώνεται μὲ τὴν αἰσθητικὴ καλλιέργεια ποὺ ὅλα ἐκεῖνα, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν δεσμεύουν τὴν ἀνθρώπινη προαίρεση¹³⁴ οὔτε οἱ φυσικοὶ νόμοι οὔτε οἱ νόμοι τοῦ Λόγου, τὰ ὑποτάσσει σὲ νόμους τῆς ὁμορφιάς, καὶ στὴν μορφὴ τὴν ὁποία δίδει στὴν ἐξωτερικὴ ζωὴ, διανοίγει ἤδη τὴν ἐσωτερικὴ.

νόμου), ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑπερβαίνει τὴν ἐμπειρικὴ ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου τῆς (τὶς γνώσεις μας τῆς ἀνθρώπινης καλοσύνης καὶ δυνάμης τῆς θέλησης)· ἔτσι, ἀντιστρόφως, σεβόμαστε μιὰν εὐγενὴ συμπεριφορὰ ὅχι ἐπειδὴ ξεπερνᾷ τὴν φύση τοῦ ὑποκειμένου, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντιθέτως πρέπει νὰ ἀπορρέει ἐντελῶς ἀβίαστα, ἀλλὰ ἐπειδὴ προχωρεῖ πέραν τῆς φύσεως τοῦ ἀντικειμένου τῆς (τοῦ φυσικοῦ σκοποῦ) πρὸς τὸ βασίλειο τῶν πνευμάτων. Στὴν πρώτη περίπτωση, ὅα ἔλεγε κανεὶς, ἀποροῦμε γιὰ τὴν νίκη τὴν ὁποία κερδίζει τὸ ἀντικείμενο ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου· στὴν δευτέρη περίπτωση, θαυμάζουμε τὴν ὁρμὴ ποὺ δίδει ὁ ἄνθρωπος στὸ ἀντικείμενο.

Εἰκοστὴ τέταρτη ἐπιστολὴ

Μποροῦν νὰ διακριθοῦν, συνεπῶς, τρεῖς διαφορετικὲς φάσεις ἢ στάδια τῆς ἀνάπτυξης, τὰ ὁποῖα πρέπει κατ' ἀνάγκην καὶ μὲ μιὰν ὀρισμένη τάξη νὰ διανύσουν τόσο ὁ ἐπιμέρους ἄνθρωπος ὅσο καὶ ὁλόκληρο τὸ γένος, ἐὰν πρόκειται νὰ ἐκπληρώσουν ὁλόκληρο τὸν κύκλο τοῦ προορισμοῦ τους. Λόγω τυχαίων αἰτίων ποὺ ὀφείλονται εἴτε στὴν ἐπίδραση τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων εἴτε στὴν ἐλεύθερη προαίρεση τοῦ ἀνθρώπου, μποροῦν βέβαια οἱ ἐπιμέρους περίοδοι ἄλλοτε νὰ παρατείνονται καὶ ἄλλοτε νὰ συντέμνονται, ἀλλὰ καμιά δὲν μπορεῖ νὰ παρακάμπτεται ἐντελῶς, καὶ ἐπίσης ἡ τάξη, κατὰ τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ ἡ μιὰ περίοδος τὴν ἄλλη, δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιστραφεῖ οὔτε ἀπὸ τὴν φύση οὔτε ἀπὸ τὴν θέληση. Ὁ ἄνθρωπος στὴν φυσικὴ του κατάσταση ὑφίσταται ἀπλῶς τὴν δυνάμη τῆς φύσης· στὴν αἰσθητικὴ κατάσταση ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν δυνάμη αὐτή, καὶ κυριαρχεῖ ἐπ' αὐτῆς στὴν ἠθικὴ κατάσταση.

Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος πρὶν τοῦ ἀποσπάσει ἡ ὁμορφιὰ τὴν ἐλεύθερη ἠδονὴ καὶ πρὶν ἐξημερώσει ἡ γαλήνια μορφὴ τὴν ἄγρια ζωή;¹³⁵ Αἰώνια ὁμοιόμορφος στοὺς σκοπούς του, αἰώνια μεταβλητὸς στὶς κρίσεις του· φίλαυτος, χωρὶς νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός του· ἀδέσμευτος, χωρὶς νὰ εἶναι ἐλεύθερος· δοῦλος, χωρὶς νὰ ὑπη-

ρετεῖ ἕναν κανόνα. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴν, ὁ κόσμος εἶναι γι' αὐτὸν μόνον πεπρωμένο, δὲν εἶναι ἀκόμη ἀντικείμενο· τὰ πάντα ἔχουν γι' αὐτὸν ὑπαρξή, μόνον ἐφ' ὅσον τοῦ παρέχουν ὑπαρξή· ἐκεῖνο ποὺ οὔτε τοῦ δίδει οὔτε τοῦ παίρνει, δὲν ὑφίσταται καθόλου γι' αὐτόν. Μεμονωμένο καὶ ἀποκομμένο, ἔτσι ὅπως βρίσκει καὶ τὸν ἑαυτό του μέσα στὴν σειρά τῶν ὄντων, στέκεται κάθε φαινόμενο μπροστά του. "Ὅλα ὅσα εἶναι, ὑπάρχουν γι' αὐτὸν βάσει τῆς διαταγῆς τῆς στιγμῆς· κάθε ἀλλαγὴ εἶναι γι' αὐτόν μιὰ ὀλωσδιόλου νωπὴ δημιουργία, ἐπειδὴ μαζὶ μὲ τὸ ἀναγκαῖο στοιχεῖο μέσα του στερεῖται καὶ τὴν ἀναγκαιότητα ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἢ ὁποῖα τακτοποιεῖ τὰ μεταβαλλόμενα σχήματα σὲ ἕνα σύμπαν καὶ ἢ ὁποῖα, καθὼς ξεφεύγει τὸ ἄτομο, συγκρατεῖ τὸν νόμο στὴν σκηνὴ τῆς δράσης του. Μάταια ἀφήνει ἡ φύση τὴν πλούσια πολυμορφία της νὰ περνᾷ μπροστὰ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις του· δὲν βλέπει στὴν λαμπρὴ πληρότητά της τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον τὴν λεία του, στὴν δύναμη καὶ στὸ μεγαλεῖο της δὲν βλέπει παρὰ μόνον τὸν ἐχθρό του. Εἴτε ὀρμᾷ πάνω στὰ ἀντικείμενα καὶ θέλει νὰ τὰ ἀποσπᾷ γιὰ τὸν ἑαυτό του μέσα στὸν πόθο· εἴτε τὰ ἀντικείμενα εἰσβάλλουν καταστροφικὰ μέσα του καὶ αὐτὸς τὰ ἀποκρούει μὲ ἀπέχθεια. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, ἡ σχέση του μὲ τὸν αἰσθητὸ κόσμο εἶναι ἡ ἄμεση ἐπαφή, καὶ φοβισμένος αἰώνια ἀπὸ τὴν πίεσή του, ὑποφέροντας χωρὶς ἀνάπαυλα ἀπὸ τὴν καταπιεστικὴ ἀνάγκη, δὲν βρίσκει γαλήνη πουθενὰ ἄλλοῦ παρὰ μόνον στὴν κόπωση, καὶ πουθενὰ ἄλλοῦ σύνορα παρὰ μόνον στὸν ἐξαντλημένο πόθο:

*Βέβαια, τὸ τεράστιο στῆθος καὶ τῶν Τιτάνων
ἢ παντοδύναμη ψυχὴ εἶναι...
ἢ ἀσφαλῆς κληρονομιά του· ὁ θεὸς
σφυρηλάτησε*

*γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπό του ἕνα σιδερένιο
στεφάνι,
συμβουλή, μετριοπάθεια καὶ σοφία καὶ ὑπομονή
τὰ ἔκρυψε ἀπὸ τὸ διστακτικὸ, σκοτεινὸ του βλέμμα.
Κάθε ἐπιθυμία του τὸν κάνει νὰ μανιάζει,
καὶ χωρὶς ὄρια ἐπεκτείνεται παντοῦ ἢ μανία του.*

Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις¹³⁶

Μὴ γνωρίζοντας τὴν δική του ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ τὴν τιμᾷ σὲ ἄλλους, καὶ ἔχοντας ἐπίγνωση τῆς δικῆς του ἄγριας βουλιμίας, τὴν φοβᾶται σὲ κάθε πλάσμα ποὺ τοῦ φαίνεται ὅμοιο μὲ τὸν ἑαυτό του. Ποτὲ δὲν διαβλέπει ἄλλους μέσα του, παρὰ μόνον τὸν ἑαυτό του σὲ ἄλλους, καὶ ἡ κοινωνία, ἀντὶ νὰ τὸν ἐπεκτείνει μέχρι τὸ γένος, τὸν περικλείει ἀπλῶς ὀλοένα καὶ στενότερα μέσα στὸ ἄτομό του. Σὲ τοῦτο τὸν ὑποδόσκοντα περιορισμὸ περιπλανιέται μέσα στὴν ἀνήλιαγη ζωὴ μέχρις ὅτου μιὰ εὐνοϊκὴ φύση ἀπαλλάξει τὶς σκοτεινιασμένες αἰσθήσεις του ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ὕλης, ὁ στοχασμὸς ἀποχωρίσει αὐτὸν τὸν ἴδιο ἀπὸ τὰ πράγματα, καὶ φανερωθοῦν ἐπιτέλους τὰ ἀντικείμενα στὴν ἀντανάκλαση τῆς συνείδησης.

Ἡ κατάσταση τούτη τῆς ἀκαλλιέργητης φύσης, ἔτσι ὅπως σκιαγραφεῖται ἐδῶ, δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ διαπιστωθεῖ σὲ κανέναν συγκεκριμένο λαὸ καὶ σὲ καμιὰν ἐποχὴ· εἶναι ἀπλῶς μιὰ Ἰδέα, ἀλλὰ μιὰ Ἰδέα μὲ τὴν ὁποῖα ἡ ἐμπειρία συμφωνεῖ ἀκριβέστατα σὲ ἐπιμέρους στοιχεῖα. Ὁ ἄνθρωπος, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς, δὲν ἦταν ποτὲ ἐντελῶς σὲ τούτη τὴν ζωώδη κατάσταση, ἀλλὰ καὶ ποτὲ ἐπίσης δὲν τῆς ξέφυγε τελείως. Ἀκόμη καὶ στὰ πιὸ ἀκαλλιέργητα ὑποκείμενα βρίσκει κανεὶς ἀπαργνώριστα ἴχνη τῆς ἔλλογης ἐλευθερίας, ὅπως δὲν λείπουν ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ πιὸ καλλιεργημένα ὑποκεί-

μενα πτυχές οἱ ὁποῖες θυμίζουσαν τὴν ζοφερὴ ἐκείνη φυσικὴ κατάσταση. Ἄλλωστε, στὸν ἄνθρωπο προσιδιάζει νὰ συνενώνει στὴν φύση τοῦ τῷ ὕψιστο καὶ τῷ κατώτατο, καὶ ἐὰν ἡ ἀξιοπρέπειά του ἐδράζεται σὲ μιὰν αὐστηρὴ διάκριση τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο, σὲ μιὰν ἐπιδέξια ἄρση τῆς διαφορᾶς αὐτῆς ἐδράζεται ἡ εὐδαιμονία του. Ὁ πολιτισμός, ὁ ὁποῖος ὀφείλει νὰ ὀδηγήσει σὲ συμφωνία τὴν ἀξιοπρέπεια μὲ τὴν εὐδαιμονία του, θὰ πρέπει νὰ μεριμνᾷ συνεπῶς γιὰ τὴν ὕψιστη καθαρότητα τῶν δύο ἐκείνων ἀρχῶν μέσα στὴν βαθύτατη συγχώνευσή τους.¹³⁷

Ἡ πρώτη ἐμφάνιση τοῦ Λόγου στὸν ἄνθρωπο δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμη γιὰ τοῦτο καὶ τὴν ἐναρξη τῆς ἀνθρώπινης φύσης του. Αὐτὴ ἀποφασίζεται μόνον ἀπὸ τὴν ἐλευθερία του, καὶ ὁ Λόγος ἀρχίζει γιὰ πρώτη φορὰ μὲ αὐτὴν νὰ καθιστᾷ ἀπερίοριστη τὴν αἰσθητηριακὴ του ἐξάρτησή· ἕνα φαινόμενο πού, παρ' ὅλη τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν καθολικότητά του, δὲν μῶν φαίνεται ὅτι ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἀκόμη κατάλληλα.¹³⁸ Ὁ Λόγος, τὸ γνωρίζουμε, παρουσιάζεται στὸν ἄνθρωπο μέσω τῆς ἀπαιτήσεως τοῦ ἀπολύτου (τοῦ θεμελιωμένου στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του καὶ τοῦ ἀναγκαίου), ἡ ὁποία —καθὼς δὲν μπορεῖ νὰ ικανοποιηθεῖ ἐπαρκῶς σὲ καμὴν ἐπιμέρους κατάσταση τῆς φυσικῆς του ζωῆς— τὸν ἀναγκάζει νὰ ἐγκαταλείψει πλήρως τὸ φυσικὸ στοιχεῖο καὶ νὰ ἀνυψωθεῖ ἀπὸ τὴν περιορισμένη πραγματικότητα πρὸς τὴς ἰδέες. Ἀλλά, μολονότι τὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς ἀπαιτήσεως ἐκείνης εἶναι νὰ τὸν ἀπαλλάξει ἀπὸ τοὺς περιορισμούς τοῦ χρόνου καὶ νὰ τὸν ἀνυψώσει ἀπὸ τὸν αἰσθητηριακὸ κόσμον σὲ ἕναν ἰδεώδη κόσμον, ἐντούτοις λόγῳ μιᾶς παρανοήσεως (ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ σχεδὸν νὰ ἀποφευχθεῖ στὴν ἐποχὴ ταύτη τῆς κυρίαρχης αἰσθητικότητας) εἶναι δυνατόν νὰ τὸν κατευθύνει σύμφωνα μὲ τὴν

φυσικὴ ζωὴ καί, ἀντὶ νὰ κάμει ἀνεξάρτητο τὸν ἄνθρωπο, μπορεῖ νὰ τὸν ρίξει στὴν ζοφερότερη δουλεία.

Καὶ πράγματι, ἔτσι συμβαίνει. Μὲ τὰ φτερά τῆς φαντασίας ἐγκαταλείπει ὁ ἄνθρωπος τοὺς στενοὺς περιορισμοὺς τοῦ παρόντος, στοὺς ὁποίους περικλείεται ἡ ἀπλῶς ζωώδης φύση του, γιὰ νὰ ἐπιζητήσει ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ἕνα ἀπερίοριστο μέλλον ἐνῶ, ὅμως, ἀναδύεται μπροστὰ στὴν ὄνειραμένη του φαντασία τὸ ἄπειρο, δὲν ἔχει παύσει ἀκόμη ἡ καρδιά του νὰ ζεῖ μέσα στὰ ἐπιμέρους καὶ νὰ ὑπηρετεῖ τὴν παρούσα στιγμή. Ἐν μέσῳ τῆς ζωώδους φύσης του τὸν καταλαμβάνει ἐξαίφνης ἡ ὄρμη γιὰ τὸ ἀπόλυτο — καὶ καθὼς στὴν ὑποδόσκουσα αὐτὴ κατάσταση ὅλες οἱ ἐπιδιώξεις του ἀποδίδουν μόνον στὰ ὕλικά καὶ στὰ ἐφήμερα πράγματα, καὶ περιορίζονται μόνον στὸ ἄτομό του, γιὰ τοῦτο παρωθεῖται, λόγῳ τῆς ἀπαιτήσεως ἐκείνης [τοῦ ἀπολύτου], ἀντὶ νὰ προβεῖ σὲ ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ ἄτομό του, νὰ ἐπεκτείνει ἀπλῶς τὸ ἄτομό του ἐπ' ἄπειρον, νὰ ἐπιδιώκει ἀντὶ τῆς μορφῆς μιᾶν ἀνεξάντλητη ὕλη, καὶ ἀντὶ τοῦ ἀμετάβλητου μιᾶ μεταβολῆ πού διαρκεῖ αἰῶνα, καὶ μιᾶν ἀπόλυτη διασφάλιση τῆς ἐφήμερης ὑπαρξῆς του. Ἡ ἴδια ὄρμη ἡ ὁποία, ἐφαρμοζόμενη στὴν σκέψη καὶ στὴν δράση του, ἐπρόκειτο νὰ τὸν ὀδηγήσει στὴν ἀλήθεια καὶ στὴν ἠθικότητα, δὲν προκαλεῖ τώρα, ἀναφερόμενη στὰ πάθη καὶ στὰ αἰσθημάτά του, τίποτε ἄλλο παρὰ ἕνα ἀπερίοριστο πῶθο, μιᾶν ἀπόλυτη ἀνάγκη. Οἱ πρῶτοι καρποὶ τοὺς ὁποίους θερίζει στὸ πνευματικὸ βασίλειο εἶναι, συνεπῶς, ἡ μερίμνα καὶ ὁ φόβος καὶ τὰ δύο ἀποτελέσματα τοῦ Λόγου, ὅχι τῆς αἰσθητικότητας, ἀλλὰ ἑνὸς Λόγου, ὁ ὁποῖος λαθεύει στὸ ἀντικείμενό του καὶ ἐφαρμόζει ἄμεσα τὴν προστακτικὴ¹³⁹ του στὴν ὕλη. Καρποὶ τοῦ δένδρου αὐτοῦ εἶναι ὅλα τὰ ἀπόλυτα συστήματα τῆς εὐδαιμονίας, εἴτε ἔχουν ὡς ἀντικείμενό τους τὴν

σημερινὴ ἡμέρα εἴτε ὀλόκληρη τὴν ζωὴ εἴτε, πράγμα πού δὲν τὰ καθιστᾷ διόλου πὺ ἀξιοσέβαστα, καὶ ὀλόκληρη τὴν αἰωνιότητα. Μιὰ χωρὶς ὄρια διάρκειά τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς εὐημερίας, ἀπλῶς καὶ μόνον χάριν τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς εὐημερίας, εἶναι ἀπλῶς ἓνα ἰδεῶδες τοῦ πόθου, ἄρα μιὰ ἀπαίτηση, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ προβληθεῖ παρὰ μόνον ἀπὸ μιὰ ζωώδη φύση, ἡ ὁποία θέτει ἐπιδιώξεις μέχρι τοῦ σημείου τοῦ ἀπολύτου. Χωρὶς, λοιπόν, νὰ κερδίζει κάτι γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση τοῦ μέσῳ μιᾶς τέτοιας ἐκδηλώσεως τοῦ Λόγου, χάνει ἀπλῶς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὸν εὐτυχισμένο περιορισμὸ τοῦ ζώου, σὲ σχέση μὲ τὸ ὁποῖο κατέχει τῶρα ἀπλῶς τὴν μὴ ἀξιοζήλευτη ὑπεροχὴ νὰ χάνει, λόγῳ τῆς ἀναζητήσεως στὰ μακρινά, τὴν κατοχὴ τοῦ παρόντος, χωρὶς ἐντούτοις ποτὲ νὰ ἀναζητεῖ σὲ ὀλόκληρο τὸ ἀπέραντο μέλλον ὅτιδήποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ παρόν.

Ἄλλὰ ἀκόμη καὶ ἂν ὁ Λόγος δὲν λαθέψει στὸ ἀντικείμενό του καὶ δὲν πλανηθεῖ ὡς πρὸς τὸ ἐρώτημα αὐτό, ἐντούτοις ἡ αἰσθητικότητα θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ νοθεύει ἐπὶ μακρὸ ἀκόμη διάστημα τὴν ἀπάντησή. Μόλις ἀρχίσει ὁ ἄνθρωπος νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν διάνοιά του καὶ νὰ συνάπτει τὰ γύρω του φαινόμενα σύμφωνα μὲ αἰτία καὶ σκοπούς, ἐπιζητεῖ ὁ Λόγος, σὲ ἀρμονία μὲ τὴν ἐννοιά του, μὴν ἀπόλυτη συνάφεια καὶ μὴν ἀπόλυτη ἀρχή. Γιὰ νὰ μπορέσει ὁ ἄνθρωπος ἀπλῶς καὶ μόνον νὰ ἐγεῖρει μιὰ τέτοια ἀπαίτηση, θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἤδη προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα· ἀλλὰ αὕτη χρησιμοποιοῖ τὴν ἀπαίτηση ἀκριβῶς τούτη, γιὰ νὰ ξαναφέρει πίσω τὸν φυγάδα. Πράγματι, ἐδῶ θὰ ἦταν τὸ σημεῖο, ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψει ἐντελῶς τὸν αἰσθητὸ κόσμο καὶ νὰ ἐξαρθεῖ στὸ καθαρὸ βασίλειο τῶν ἰδεῶν διότι ἡ διάνοια παραμένει αἰώνια ἐντὸς τῶν ἐξηρημαμένων ὄντων¹⁴¹ καὶ ἐξακολουθεῖ αἰώνια νὰ ρωτᾷ, χωρὶς

νὰ φτάνει ποτὲ σὲ κάτι ἔσχατο. Ἐπειδὴ, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται ἐδῶ λόγος, δὲν εἶναι ἀκόμη ἱκανὸς γιὰ μιὰ τέτοια ἀφαίρεση, γι' αὐτὸ ὅ,τι δὲν βρῖσκει στὸν αἰσθητηριακὸ γνωστικὸ κύκλο του καὶ δὲν τὸ ἀναζητεῖ ἀκόμη πέρα ἀπὸ τὸν κύκλο αὐτόν, στὸν καθαρὸ Λόγο, θὰ τὸ ἀναζητήσει καὶ φαινομενικὰ θὰ τὸ βρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν γνωστικὸ κύκλο, στὸν κύκλο τῶν συναίσθημάτων του. Ἡ αἰσθητικότητα δὲν τοῦ δείχνει βέβαια τίποτε πού θὰ ἦταν ἡ αἰτία¹⁴² τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ θὰ εἶδε τὸν νόμο στὸν ἑαυτό του· ὅμως, τοῦ δείχνει κάτι, τὸ ὁποῖο δὲν γνωρίζει καμὴν ἀρχὴ καὶ δὲν σέβεται κανένα νόμο. Ἐπειδὴ, λοιπόν, ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ καθησυχάσει μὲ καμὴν ἔσχατη καὶ ἐσωτερικὴ ἀρχὴ τὴν διάνοια ἡ ὁποία θέτει ἐρωτήματα, γι' αὐτὸ τὴν κάνει τουλάχιστον νὰ σιωπήσει μέσῳ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀναίτιου¹⁴³ καὶ παραμένει ἐντὸς τοῦ τυφλοῦ καταναγκασμοῦ τῆς ὕλης, διότι δὲν εἶναι ἀκόμη σὲ θέση νὰ συλλάβει τὴν ὑψηλὴ ἀναγκαιότητα τοῦ Λόγου. Ἐπειδὴ ἡ αἰσθητικότητα δὲν γνωρίζει κανέναν ἄλλο σκοπὸ παρὰ μόνον τὸ συμφέρον τῆς, καὶ δὲν αἰσθάνεται νὰ παρακινεῖται ἀπὸ καμὴν ἄλλη αἰτία παρὰ μόνον ἀπὸ τὴν τυφλὴ τύχη, γιὰ τοῦτο καθιστᾷ τὸ συμφέρον ρυθμιστὴ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, καὶ τὴν τυφλὴ τύχη κυρίαρχο τοῦ κόσμου.

Ἀκόμη καὶ τὸ ἱερό¹⁴⁴ στὸν ἄνθρωπο, ὁ ἠθικὸς νόμος, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὴν νόθευσή του κατὰ τὴν πρώτη του ἐμφάνισή στὴν αἰσθητικότητα. Καθὼς ὁ νόμος αὐτὸς μιλᾷ μόνον ἀπαγορευτικὰ καὶ ἐναντίον τοῦ συμφέροντος τῆς αἰσθητηριακῆς του φιλαυτίας, πρέπει νὰ φαίνεται στὸν ἄνθρωπο ὡς κάτι ἀλλότριον, ἐφ' ὅσον ὁ ἴδιος δὲν ἔχει φθάσει ἀκόμη στὸ σημεῖο νὰ θεωρεῖ τὴν φιλαυτία ἐκείνη ὡς τὸ ἀλλότριον καὶ τὴν φωνὴ τοῦ Λόγου ὡς τὸν ἀληθινὸ του ἑαυτό. Αἰσθάνεται, συνεπῶς,

ἀπλῶς τὰ δεσμά, τὰ ὅποια τοῦ ἐπιβάλλει ὁ Λόγος, καὶ ὄχι τὴν ἀπέραντη ἀπελευθέρωση ποῦ τοῦ παρέχει. Χωρὶς νὰ ὑποφιάζεται τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ νομοθέτη ἐντὸς του, αἰσθάνεται ἀπλῶς τὸν ἐξαναγκασμὸ καὶ τὴν ἀδύναμη ἀντίστασης τοῦ ὑπηκόου. Ἐπειδὴ μέσα στὴν ἐμπειρία του ἡ αἰσθητηριακὴ ὁρμὴ προηγεῖται τῆς ἠθικῆς ὁρμῆς, δίδει στὸν νόμο τῆς ἀναγκαιότητας μιὰν ἐναρξὴ μέσα στὸν χρόνον, μιὰ θετικὴ προέλευση, καὶ μέσω τῆς ἀτυχέστερης ἀπὸ ὅλες τὶς πλάνες, μετατρέπει τὸ ἀμετάβλητον καὶ τὸ αἰῶνον μέσα του σὲ ἓνα συμβεβηκὸς¹¹¹ τοῦ παροδικοῦ. Παραπίθει τὸν ἑαυτὸ του νὰ θεωρεῖ τὶς ἔννοιες τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου ὡς θεσπίσματα,¹¹² τὰ ὅποια θεσπίστηκαν ἀπὸ μιὰ θέληση καὶ δὲν εἶναι ἐγκυρα καθ' ἑαυτὰ καὶ σὲ ὅλη τὴν αἰωνιότητα. Ὅπως κατὰ τὴν ἐξήγησιν τῶν ἐπιμέρους φυσικῶν φαινομένων προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ ἀναζητεῖ ἔξω ἀπὸ αὐτὴν ὅ,τι μπορεῖ νὰ βρεθῆί μόνον μέσα στὴν ἐσωτερικὴ τῆς νομοτελείας, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο προχωρεῖ κατὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ ἠθικοῦ φαινομένου¹¹³ πέρα ἀπὸ τὸν Λόγον καὶ χάνει τὴν ἀνθρώπινη οὐσία του, καθὼς ἀναζητεῖ στὸν δρόμον αὐτὸν μιὰ θεότητα. Δὲν εἶναι περίεργον ποῦ μιὰ θρησκεία, ἡ ὅποια ἐξαγοράσθη με ἀπόρριψιν τῆς ἀνθρώπινης φύσεως του, ἀναδεικνύεται ἀντάξια μιᾶς τέτοιας καταγωγῆς, ὅτε εἶναι περίεργον ποῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν θεωρεῖ ὡς ἀπολύτως καὶ σὲ ὅλη τὴν αἰωνιότητα δεσμευτικούς τοὺς νόμους οἱ ὅποιοι δὲν [τὸν] δέσμευαν ἤδη ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα. Δὲν ἔχει νὰ κάμει με ἓνα ἅγιον, ἀλλὰ μόνον με ἓνα δυνατὸ ἔν. Τὸ πνεῦμα τοῦ σεβασμοῦ του γιὰ τὸν Θεὸ εἶναι, συνεπῶς, ὁ φόβος ποῦ τὸν ταπεινώνει, ὄχι τὸ σέβας ποῦ τὸν ἐξυψώνει κατὰ τὴν ἴδιαν τὴν δική του ἐκτίμησιν.

Μολονότι οἱ παιδικαὶ αὐτὲς ἀποκλίσεις τοῦ ἀνθρώπου

ἀπὸ τὸ ἰδεῖνδες τοῦ προορισμοῦ του δὲν μποροῦν νὰ συμβοῦν ὅλες στὴν ἴδιαν ἐποχῇ, καθὼς ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ περάσει ἀπὸ πολλαπλὰ στάδια, ἀπὸ τὴν ἀστοχασιὰ στὴν πλάνη, ἀπὸ τὴν ἀβουλία στὴν διαφθορὰ τῆς θέλησης, ἐντούτοις ἀποτελοῦν ὅλες τοὺς ἐπακόλουθα τῆς φυσικῆς κατάστασης, ἐπειδὴ σὲ ὅλες τοὺς ἡ ὁρμὴ τῆς ζωῆς παίζει τὸν ρόλον τοῦ κυρίαρχου πάνω στὴν ὁρμὴ τῆς μορφῆς. Ἀλλὰ εἴτε ἐπειδὴ ὁ Λόγος στὸν ἄνθρωπον δὲν ἔχει διόλου μιλήσει ἀκόμη καὶ τὸ φυσικὸ στοιχεῖον κυριαρχεῖ ἀκόμη ἐπάνω του με τυφλὴ ἀναγκαιότητα, εἴτε ἐπειδὴ ὁ Λόγος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκαθαρθῆί ἐπαρκῶς ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπηρετεῖ τὸ φυσικόν, καὶ στὶς δύο πάντως περιπτώσεις ἡ μόνη ἀρχή, ἡ ὅποια ἀσκει ἐξουσία σὲ αὐτόν, εἶναι ὑλικὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος, τουλάχιστον σύμφωνα με τὴν ἐσχατὴ τάσιν του, εἶναι ἓνα αἰσθητηριακὸ ἔν — με τὴν μόνην διαφορὰ ὅτι στὴν πρώτη περίπτωσιν εἶναι ἓνα ἄλογον, ἐνῶ στὴν δεύτερην ἓνα ἔλλογον ζῶον. Ὁφείλει, ὅμως, νὰ μὴν εἶναι τίποτε ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο, ὀφείλει νὰ εἶναι ἄνθρωπος ἡ φύσιν δὲν πρέπει νὰ τὸν κυριαρχεῖ ἀποκλειστικὰ καὶ ὁ Λόγος νὰ μὴν τὸν κυριαρχεῖ ὑπὸ ὄρους. Καὶ οἱ δύο νομοθεσίαι ὀφείλουσιν νὰ ὑφίστανται τελείως ἀνεξάρτητες ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ παραταῦτα νὰ εἶναι ἀπολύτως σύμφωνες.

Εικοστή ἕκτη ἐπιστολή

Ἐπειδὴ ἡ αἰσθητικὴ διάθεση τοῦ πνεύματος, ὅπως ἀνέπτυξα στὶς προηγούμενες ἐπιστολές, εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία ἀκριβῶς προκαλεῖ τὴν γένεση τῆς ἐλευθερίας, εἶναι εὐκόλο νὰ ἐννοήσουμε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐλευθερία καί, ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἠθικὴ προέλευση. Θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἓνα δῶρο τῆς φύσης· μονάχα ἡ εὐνοια τῶν συμπτώσεων μπορεῖ νὰ λύσει τὰ δεσμὰ τῆς φυσικῆς κατάστασης καὶ νὰ ὁδηγήσει τὸν ἄγριο ἄνθρωπο πρὸς τὴν ὁμορφιά.¹⁵³

Ὁ σπόρος τῆς ὁμορφιάς θὰ παραμείνει ἐξίσου μὴ ἀνεπτυγμένος ἐκεῖ ὅπου μὴ φειδωλὴ φύση στερεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο κάθε τέρψη, καὶ ἐκεῖ ὅπου μὴ σπάταλη φύση τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ οἰονδήποτε δικό του μόχθο — ἐκεῖ ὅπου ἡ στομιωμένη αἰσθητικὴ δύναμη δὲν αἰσθάνεται καμὴν ἀνάγκη, καὶ ἐκεῖ ὅπου ὁ σφοδρὸς πόθος δὲν βρίσκει κορεσμό. Τὸ χαριτωμένο μπουμπούκι τῆς δὲν θὰ ἀναπτυχθεῖ ἐκεῖ ὅπου ὁ ἄνθρωπος κρύβεται τρωγλοδυτικὰ μέσα σὲ σπήλαια, εἶναι αἰώνια μοναχικός καὶ δὲν βρίσκει ποτὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, οὔτε καὶ ἐκεῖ ὅπου μετακινεῖται νομαδικὰ μὲ μεγάλα πλήθη, αἰώνως ἀποτελεῖ μόνο ἓναν ἀριθμὸ καὶ δὲν βρίσκει ποτὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση ἐντός του — ἀλλὰ μονάχα ἐκεῖ ὅπου συνομίλει σιωπηλὰ μέσα στὸ δικό του καταφύγιο μὲ τὸν

ἑαυτό του καί, μόλις ἐγείρω, μὲ ὀλόκληρο τὸ γένος. Ἐκεῖ ὅπου ἓνας ἀνάλαφρος αἰθέρας διανοίγει τὶς αἰσθήσεις σὲ κάθε σιγανὸ ἄγγιγμα καὶ μὴ ζωογόνα θέρμη ἐμψυχώνει τὸ πλούσιο ὕλικό — ὅπου τὸ βασίλειο τῆς τυφλῆς μάζας ἔχει καταπέσει ἤδη μέσα στὴν ἄβυσσος δημιουργία καὶ ἡ νικηφόρα μορφὴ ἐξευγενίζει ἀκόμη καὶ τὶς κατώτατες φύσεις — ἐκεῖ, στὶς εὐφρόσυνες καταστάσεις καὶ στὴν εὐλογημένη ζωὴ, ὅπου μόνον ἡ δραστηριότητα ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἀπόλαυση καὶ μόνον ἡ ἀπόλαυση ὁδηγεῖ στὴν δραστηριότητα, ἐκεῖ ὅπου πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ζωὴ ἡ ἱερὴ τάξη καὶ ἀπὸ τὸν νόμο τῆς τάξης ἀναπτύσσεται μονάχα ζωὴ — ἐκεῖ ὅπου ἡ φαντασία δραπετεύει αἰώνια ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ ἐντούτοις δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀπλότητα τῆς φύσης: μονάχα ἐδῶ θὰ ἀναπτυχθῶν οἱ αἰσθήσεις καὶ τὸ πνεῦμα, ἡ προσλαμβάνουσα καὶ ἡ διαμορφωτικὴ δύναμη σὲ ἐκείνη τὴν εὐτυχὴ ἰσορροπία, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς ὁμορφιάς καὶ ὁ ὅρος τῆς ἀνθρώπινης φύσης.¹⁵⁴

Καὶ τί εἶδους φαινόμενο εἶναι αὐτό, μέσω τοῦ ὁποίου ἐκδηλώνεται ἡ εἰσοδος τοῦ ἀγρίου στὴν ἀνθρώπινη φύση; Ὅσο καὶ νὰ ρωτήσουμε τὴν ἱστορία, εἶναι τὸ ἴδιο σὲ ὅλα τὰ φύλα τὰ ὁποῖα ξεπήδησαν ἀπὸ τὴν δουλεία τῆς ζωώδους κατάστασης: ἡ χαρὰ γιὰ τὴν ἐπίφραση,¹⁵⁵ ἡ κλίση γιὰ τὸν καλλωπισμὸ καὶ γιὰ τὸ παιχνίδι.

Ἡ ὕψιστη ἡλιθιότητα καὶ ἡ ὕψιστη διάνοια ἔχουν ἀναμεταξύ τους μὴν ὀρισμένη συγγένεια κατὰ τοῦτο, ὅτι καὶ οἱ δύο ἀναζητοῦν μόνο τὸ πραγματικό¹⁵⁶ καὶ εἶναι ἐντελῶς ἀναίσθητες γιὰ τὴν ἀπλὴ ἐπίφραση. Μόνον ἀπὸ τὴν ἄμεση παρουσία ἑνὸς ἀντικειμένου στὶς αἰσθήσεις ἀποσπᾶται ἡ ἡλιθιότητα ἀπὸ τὴν ἡσυχία τῆς, καὶ μόνον μὲ τὴν ἀναγωγὴ τῶν ἐννοιῶν τῆς σὲ γεγονότα τῆς ἐμπειρίας ἡσυχάζει ἡ διάνοια μὲ μὴ λέξη: ἡ

θλακεία δὲν μπορεῖ νὰ ὑψωθεῖ πάνω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ ἡ διάνοια δὲν μπορεῖ νὰ παραμείνει κάτω ἀπὸ τὴν ἀλήθεια.¹⁵⁷ Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, ἡ χρεῖα τῆς πραγματικότητας καὶ ἡ προσκόλλησή στὸ πραγματικό δὲν εἶναι παρὰ συνέπειες τῆς ἁλλείψεως, ἡ ἀδιαφορία ἀπέναντι στὴν πραγματικότητα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπίφραση εἶναι μιὰ ἀληθινὴ διεύρυνση τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ ἓνα ἀποφασιστικὸ βῆμα πρὸς τὸν πολιτισμὸ. Πρῶτα πρῶτα, μαρτυρεῖ μιὰν ἐξωτερικὴ ἐλευθερία: διότι, ἐφ' ὅσον προστάζει ἡ ἀνάγκη καὶ πιέζει ἡ χρεῖα, ἡ φαντασία εἶναι μὲ αὐστηρὰ δεσμὰ δεμένη στὸ πραγματικό· μόνον ὅταν κορεσθεῖ ἡ χρεῖα, ἀναπτύσσει ἡ φαντασία τὴν ἀδέσμευτη ἱκανότητά της. Ὅμως, μαρτυρεῖ ἐπίσης καὶ μιὰν ἐσωτερικὴ ἐλευθερία, διότι μᾶς κάνει νὰ δοῦμε μιὰ δύναμη, ἡ ὁποία τίθεται σὲ κίνηση ἀφ' ἑαυτῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἓνα ἐξωτερικὸ ὑλικό, καὶ ἡ ὁποία κατέχει ἀρκετὴ ἐνέργεια, ὥστε νὰ κρατήσῃ μακριὰ τῆς τὴν ὕλη πού εἰσορμᾷ. Ἡ πραγματικότητα τῶν πραγμάτων εἶναι δικό τους ἔργο· ἡ ἐπίφραση τῶν πραγμάτων εἶναι τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἔργο, καὶ ἓνα πνεῦμα πού τέρπεται μὲ τὴν ἐπίφραση, ἤδη δὲν εὐφραίνεται πιά μὲ ἐκεῖνο πού προσλαμβάνει, ἀλλὰ μὲ ἐκεῖνο πού κάνει.

Εἶναι μᾶλλον αὐτονόητο ὅτι ἐδῶ γίνεται λόγος μόνο γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἐπίφραση, τὴν ὁποία διακρίνουν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἀλήθεια, καὶ ὄχι γιὰ τὴν λογικὴ ἐπίφραση, μὲ τὴν ὁποία συγγέουν τὴν αἰσθητικὴ — τὴν ὁποία, ἐπομένως, ἀγαπᾷ κανεὶς, ἐπειδὴ εἶναι ἐπίφραση, καὶ ὄχι ἐπειδὴ τὴν θεωρεῖ ὡς κάτι καλύτερο. Μόνον ἡ πρώτη εἶναι παιχνίδι, ἐνῶ ἡ δεύτερη εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον ἀπάτη. Τὸ νὰ προσδίδομε ἀξία στὴν ἐπίφραση τοῦ πρώτου εἶδους, οὐδέποτε μπορεῖ νὰ παραθλάψῃ τὴν ἀλήθεια, ἐπειδὴ δὲν διατρέχει κανεὶς ποτὲ τὸν κίνδυνον νὰ ἀποδώσῃ στὴν ἐπίφραση τὴν ἀλήθεια,

πράγμα πού εἶναι θεβαίως ὁ μοναδικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ ζητωθεῖ ἡ ἀλήθεια· τὸ νὰ περιφρονεῖ κανεὶς τὴν ἐπίφραση, σημαίνει νὰ περιφρονεῖ ὅλες τὶς καλὲς τέχνες ἐν γένει, τῶν ὁποίων ἡ οὐσία εἶναι ἡ ἐπίφραση. Ἐντούτοις, συμβαίνει ἐπίσης ἡ διάνοια νὰ ἐξασκεῖ τὸν ζῆλο τῆς γιὰ τὴν πραγματικότητα μὲ μιὰ τέτοια ἀνυπομονησιὰ καὶ νὰ ἐκφέρει γιὰ ὁλόκληρη τὴν τέχνη τῆς ὡραίας ἐπίφρασης μιὰν ἀπορριπτικὴ κρίση, ἐπειδὴ εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον ἐπίφραση· ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει μὲ τὴν διάνοια μόνον τότε, ὅταν θυμᾶται τὴν συγγένεια πού μνημονεύσαμε παραπάνω. Γιὰ τὰ ἀναγκαῖα ὄρια τῆς ὡραίας ἐπίφρασης θὰ ἔχω τὴν ἀφορμὴ νὰ μιλήσω καὶ ἄλλη φορὰ εἰδικότερα.

Ἡ ἴδια ἡ φύση εἶναι ἐκείνη πού ἐξυψώνει τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα στὴν ἐπίφραση, καθὼς τὸν ἐξόπλισε μὲ δύο αἰσθήσεις, οἱ ὁποῖες τὸν ὀδηγοῦν στὴν γνώση τοῦ πραγματικοῦ μέσω τῆς ἐπίφρασης καὶ μόνον. Στὸ μάτι καὶ στὸ αὐτί ἡ ὕλη πού εἰσορμᾷ ἔχει ἤδη ἐκδιωχθεῖ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ μᾶς τὸ ἀντικείμενο πού ἀγγίζομε ἄμεσα στὶς ζωῶδες αἰσθήσεις. Ἐκεῖνο πού βλέπομε μὲ τὸ μάτι, εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ πού αἰσθανόμαστε· διότι ἡ διάνοια πηδᾷ πέρα ἀπὸ τὸ φῶς πρὸς τὸ ἀντικείμενο. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀφῆς εἶναι βία, τὴν ὁποία ὑφιστάμεθα τὸ ἀντικείμενο τοῦ ματιοῦ καὶ τοῦ αὐτιοῦ εἶναι μορφή, τὴν ὁποία δημιουργοῦμε. Ἐνὸσω ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἀκόμη ἄγριος, ἀπολαμβάνει ἀπλῶς μὲ τὶς αἰσθήσεις τοῦ συναισθήματος, ἐπειδὴ στὴν περίοδο τούτη οἱ αἰσθήσεις τῆς ἐπίφρασης ἀπλῶς ὑπηρετοῦν. Εἴτε δὲν ἐξυψώνεται καθόλου μέχρι τοῦ σημείου νὰ βλέπει, εἴτε πάντως δὲν ικανοποιεῖται μὲ τὴν ὄραση. Μόλις ἀρχίσει νὰ ἀπολαμβάνει μὲ τὸ μάτι, καὶ ἡ ὄραση ἀποκτήσῃ γι' αὐτὸν μιὰν αὐτοτελὴ ἀξία, εἶναι ἤδη ἐπίσης

αἰσθητικῶς ἐλεύθερος καὶ ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἡ ὁρμὴ τοῦ παιχιδιοῦ.

Ἀμέσως μόλις ξυπνήσει ἡ ὁρμὴ τοῦ παιχιδιοῦ, ἡ ὁποία ἀρίσκειται στὴν ἐπίφραση, θὰ τὴν ἀκολουθήσει καὶ ἡ μιμητικὴ διαμορφωτικὴ ὁρμὴ, ἡ ὁποία μεταχειρίζεται τὴν ἐπίφραση ὡς κάτι αὐτόνομο. Μόλις ὁ ἄνθρωπος φτάσει στὸ σημεῖο νὰ διακρίνει τὴν ἐπίφραση ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, τὴν μορφή ἀπὸ τὸ σῶμα, εἶναι ἤδη σὲ θέση νὰ τὴν ἀποχωρίσει ἀπὸ αὐτὸ διότι τοῦτο τὸ ἔχει ἤδη κάμει μὲ τὸ νὰ τὰ διακρίνει. Ἡ ικανότητα γιὰ τὴν μιμητικὴ τέχνη δίδεται, συνεπῶς, μαζὶ μὲ τὴν ικανότητα γιὰ τὴν μορφή ἐν γένει ἡ ὁρμὴ γι' αὐτὴν στηρίζεται σὲ μίαν ἄλλη καταβολή, τὴν ὁποία δὲν χρειάζεται νὰ πραγματευθῶ ἐδῶ. Πόσο νωρὶς ἢ πόσο ἀργὰ μέλλει νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ αἰσθητικὴ ὁρμὴ τῆς τέχνης, τοῦτο θὰ ἐξαρτηθεῖ μόνον ἀπὸ τὸν βαθμὸ τῆς ἀγάπης, μὲ τὴν ὁποία εἶναι ὁ ἄνθρωπος ικανὸς νὰ παραμείνει σὲ μόνη τὴν ἐπίφραση.

Ἐπειδὴ κάθε πραγματικὴ ὑπαρξὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν φύση ὡς μιὰ ξένη δύναμη· ἐνῶ ἀντίθετα κάθε ἐπίφραση προέρχεται πρωτογενῶς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ὡς τὸ ὑποκείμενο ποῦ ἔχει παραστάσεις, γιὰ τοῦτο μεταχειρίζεται ἀπλῶς τὸ ἀπόλυτο δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας του, ὅταν ἀποσύρει τὴν ἐπίφραση ἀπὸ τὴν οὐσία¹²⁸ καὶ τὴν διαχειρίζεται σύμφωνα μὲ τοὺς δικαίους του νόμους. Μὲ ἀδέσμευτη ἐλευθερία μπορεί νὰ συνταξιάξει ὅ,τι χόρισε ἡ φύση, μόλις μπορέσει ἀπλῶς νὰ τὰ νοήσει ὅπωςδήποτε μαζὶ, καὶ μπορεί νὰ χωρίσει ὅ,τι συνῆψε ἡ φύση, κι αὐτὸ μόλις μπορέσει καὶ μόνο νὰ τὰ ξεχωρίσει στὴν διάνοιά του. Τίποτε δὲν ἐπιτρέπεται ἐδῶ νὰ εἶναι ἱερὸ γι' αὐτὸν παρὰ ὁ δικαίος του νόμος, μόλις μπορέσει καὶ μόνο νὰ προσέξει τὸ σύνορο ποῦ χωρίζει τὴν δική του περιοχὴ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων ἢ τὴν περιοχὴ τῆς φύσης.

Τοῦτο τὸ ἀνθρώπινο κυριαρχικὸ δικαίωμα τὸ ἐξασκεῖ ὁ ἴδιος στὴν τέχνη τῆς ἐπίφρασης, καὶ ὅσο αὐστηρότερα ξεχωρίζει ἐδῶ τὰ δικά του ἀπὸ τὰ ξένα δικαιώματα, ὅσο προσεκτικότερα χωρίζει τὸ σχῆμα ἀπὸ τὴν οὐσία, καὶ ὅσο περισσότερη αὐτονομία ἐπιτυγχάνει νὰ προσδώσει στὸ πρῶτο, τόσο περισσότερο ὄχι μόνο θὰ διευρύνει τὸ βασίλειο τῆς ὁμορφιάς, ἀλλὰ καὶ θὰ διαφυλάττει καὶ αὐτὰ τὰ σύνορα τῆς ἀλήθειας· διότι δὲν μπορεί νὰ ἀποκαθάρει τὴν ἐπίφραση ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, χωρὶς συνάμα νὰ ἀπελευθερώσει τὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴν ἐπίφραση.

Ἄλλὰ τὸ κυριαρχικὸ τοῦτο δικαίωμα τὸ κατέχει ὁ ἄνθρωπος ἀποκλειστικῶς καὶ μόνο στὸν κόσμο τῆς ἐπίφρασης, στὸ ἄνευ οὐσίας βασίλειο τῆς φαντασίας, ἐφ' ὅσον ἀπέχει εὐσυνείδητα στὸ θεωρητικὸ πεδίο ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποδίδει ὑπαρξὴ στὸν κόσμο αὐτὸν, καὶ ἐφ' ὅσον παραιτεῖται στὸ πρακτικὸ πεδίο ἀπὸ τὸ νὰ ἀπονέμει ὑπαρξὴ μέσῳ τοῦ βασιλείου αὐτοῦ. Ἀπὸ τοῦτα βλέπετε ὅτι ὁ ποιητὴς ἐξέρχεται τῶν ὁρίων του κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅταν ἀποδίδει ὑπαρξὴ στὸ ἰδεώδες του καὶ ὅταν ἀποσκοπεῖ μὲ τοῦτο σὲ μίαν ὀρισμένη ὑπαρξὴ. Διότι καὶ τὰ δύο δὲν μπορεί νὰ τὰ φέρει εἰς πέρας μὲ ἄλλον τρόπο, παρὰ μόνον εἴτε μὲ τὸ νὰ ὑπερβαίνει τὸ ποιητικὸ του δικαίωμα, μὲ τὸ νὰ ἐπεμβαίνει μέσῳ τοῦ ἰδεώδους στὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας καὶ νὰ ἀποτολμᾷ νὰ καθορίζει τὴν πραγματικὴ ὑπαρξὴ μέσῳ τῆς δυνατότητας καὶ μόνον, εἴτε μὲ τὸ νὰ παραιτεῖται ἀπὸ τὸ ποιητικὸ του δικαίωμα, μὲ τὸ νὰ ἐπιτρέπει στὴν ἐμπειρία νὰ ἐπεμβαίνει στὴν περιοχὴ τοῦ ἰδεώδους καὶ μὲ τὸ νὰ περιορίζει τὴν δυνατότητα στοὺς ὅρους τῆς πραγματικότητας.

Μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι εἰλικρινῆς (παρατεῖται ρητῶς ἀπὸ κάθε ἀξίωση γιὰ τὴν πραγματικότητα), καὶ

μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι αὐτόνομη (στερεῖται ἀπὸ κάθε συνδρομῆ τῆς πραγματικότητος), εἶναι ἡ ἐπίφραση αἰσθητικῆ. Μόλις γίνεαι ψεύτικη καὶ προφασισθεῖ τὴν πραγματικότητα, καὶ μόλις νοθευτεῖ καὶ χρειαστεῖ τὴν πραγματικότητα γὰρ νὰ γίνεαι ἀποτελεσματικῆ, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα ἀσήμαντο ἐργαλεῖο γὰρ ὑλικούς σκοπούς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει τίποτε γὰρ τὴν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Ἄλλωστε δὲν εἶναι διόλου ἀνυχκαῖο νὰ εἶναι χωρὶς πραγματικότητα τὸ ἀντικείμενο, στὸ ὁποῖο βρίσκομε τὴν ὠραία ἐπίφραση, ἀρκεῖ μόνον ἡ κρίση μας γι' αὐτὸ νὰ μὴν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τούτῃ τὴν πραγματικότητα· διότι, ἐφ' ὅσον τὴν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν, δὲν εἶναι αἰσθητικῆ κρίση. Μιὰ ζωντανὴ γυναικεία ὁμορφιά θὰ μᾶς ἀρέσει ἀσφαλῶς ἐξίσου καλὰ καὶ ἐπιπλέον λίγο περισσότερο ἀπὸ μιὰ τὸ ἴδιο ὠραία ἀλλὰ ἀπλῶς καὶ μόνο ζωγραφισμένη· ἀλλὰ ἐφ' ὅσον μᾶς ἀρέσει περισσότερο ἀπὸ τὴν δεύτερη,¹⁵⁹ δὲν μᾶς ἀρέσει πιά ὡς αὐτόνομη ἐπίφραση, δὲν ἀρέσει πιά στὸ καθαρὸ αἰσθητικὸ συναίσθημα· σὲ τοῦτο, ἀκόμη καὶ τὸ ζωντανὸ ἀντικείμενο ἐπιτρέπεται νὰ ἀρέσει μόνον ὡς φαινόμενο, ἀκόμη καὶ τὸ πραγματικὸ ἐπιτρέπεται νὰ ἀρέσει μόνον ὡς ἰδέα· ἀλλὰ ἀπαιτεῖται, βεβαίως, ἀκόμη ἓνας ἀσυγκρίτως ὑψηλότερος βαθμὸς τῆς αἰσθητικῆς καλλιέργειας, ὥστε νὰ αἰσθάνεται κανεὶς στὸ ἴδιο τὸ ζωντανὸ ἀντικείμενο τὴν καθαρὴ μόνον ἐπίφραση ἀπὸ τὸ νὰ στερεῖται ἡ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἐπίφραση.

Σὲ ὅποιον ἐπιμέρους ἀνθρώπο ἢ ὁλόκληρο λαὸ βρίσκει κανεὶς τὴν εἰλικρινῆ καὶ αὐτόνομη ἐπίφραση, ἐκεῖ δικαιούται νὰ συνάγει ὅτι ὑπάρχει πνεῦμα καὶ καλαισθησία καὶ κάθε ὑπεροχὴ συγγενῆς μὲ τούτα — ἐκεῖ θὰ δεῖ κανένας τὸ ἰδεῶδες νὰ κυβερνᾷ τὴν πραγματικὴ ζωὴ. Θὰ δεῖ νὰ θριαμβεύει ἡ τιμὴ πάνω ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία, ὁ στοχασμὸς πάνω ἀπὸ τὴν ἀπόλαυση, τὸ ὄνειρο τῆς

ἀθανασίας πάνω ἀπὸ τὴν ὑπαρξή. Ἐκεῖ δὲν θὰ φοβοῦνται πιά τὴν κοινὴ γνώμη, καὶ ἓνας κότινος ἀπὸ ἐλιά θὰ τιμᾶται ὑψηλότερα ἀπὸ ἓνα ἐνδυμα ἀπὸ πορφύρα. Στὴν ψεύτικη καὶ ἐνδεῆ ἐπίφραση βρίσκουν καταφύγιο μόνον ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ διαστροφή, καὶ ἐπιμέρους ἀνθρώποι ὅσο καὶ ὁλόκληροι λαοί, οἱ ὁποῖοι ὑποδοχοῦν εἴτε «τὴν πραγματικότητα μέσω τῆς ἐπίφρασης εἴτε τὴν (αἰσθητικῆ) ἐπίφραση μέσω τῆς πραγματικότητος»¹⁶⁰ — καὶ τὰ δύο τούτα τὰ συνδέουν προθύμως — ἀποδεικνύουν συγχρόνως τὴν ἠθικὴ τους ἀναξιοσύνη καὶ τὴν αἰσθητικὴ τους ἀνεκτικότητα.

Στὸ ἐρώτημα: «Κατὰ πόσον ἐπιτρέπεται νὰ ὑπάρχει ἐπίφραση στὸν ἠθικὸ κόσμος;», ἡ ἀπάντησις εἶναι, συνεπῶς, ὅσο σύντομα καὶ συνοπτικὰ γίνεται, τούτῃ: Ὅσο εἶναι αἰσθητικῆ ἐπίφραση, δηλ. ἐπίφραση, ἡ ὁποία οὔτε θέλει νὰ ἐκπροσωπεῖ τὴν πραγματικότητα οὔτε χρειάζεται νὰ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ αὐτήν. Ἡ αἰσθητικῆ ἐπίφραση οὐδέποτε μπορεῖ νὰ γίνεαι ἐπικίνδυνη γὰρ τὴν ἀλήθεια τῶν ἠθῶν, καὶ ὅπου διαπιστώνει κανεὶς κάτι διαφορετικὸ, ἐκεῖ θὰ μπορεῖ νὰ δεγθεῖ χωρὶς δυσχέρεια ὅτι ἡ ἐπίφραση δὲν ἦταν αἰσθητικῆ. Μόνον ἓνας ξένος στὴν ὠραία συναναστροφή, λ.χ., θὰ ἐκλάβει διαβεβαιώσεις τῆς εὐγένειας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μιὰ γενικὴ μορφή, ὡς γνωρίσματα προσωπικῆς συμπάθειας, καὶ ἐὰν παραπλανηθεῖ, θὰ παραπυθεῖ γὰρ προσποίηση. Ἄλλὰ καὶ μόνον ἓνας ἄσχετος πρὸς τὴν ὠραία συναναστροφή θὰ μεταχειρισθεῖ τὴν ἀνευλακρία¹⁶¹ γὰρ νὰ εἶναι εὐγενής, καὶ θὰ κολακεύει γὰρ νὰ εἶναι ἀρεστός. Ἀπὸ τὴν πρῶτο λείπει ἀκρίβεια ἢ αἰσθησις γὰρ τὴν αὐτόνομη ἐπίφραση, γὰρ τούτο μπορεῖ νὰ τῆς προσδώσει σημασία μόνο μέσω τῆς ἀλήθειας· ἀπὸ τὴν δεύτερο λείπει ἡ πραγματικότης καὶ θὰ ἤθελε εὐχαρίστως νὰ τὴν ὑποκαταστήσει μὲ τὴν ἐπίφραση.

Τίποτε δὲν εἶναι συνηθέστερο ἀπὸ τὸ νὰ ἀκούει κανεὶς ἀπὸ ὀρισμένους κοινότοπους κριτικούς τῆς ἐποχῆς τὴν κατηγορία ὅτι ἔχει ἐξαφανισθεῖ κάθε στερεότητα ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ ὅτι παραμελεῖται ἡ οὐσία χάριν τῆς ἐπίφασης. Μολονότι δὲν αἰσθάνομαι διδίου ἀρμόδιος νὰ δικαιολογήσω τὴν ἐποχὴ μας ἀπέναντι στὴν μομφὴ τούτη, ἐντούτοις ἤδη ἀπὸ τὴν εὐρεία ἐπέκταση τῆς ὁποῖα προσδίδουν στὴν κατηγορία τους οἱ αὐστηροὶ αὐτοὶ δικαστὲς τῶν ἡθῶν προκύπτει ἐπαρκῶς ὅτι ἐπιρρίπτουν στὴν ἐποχὴ μας ὄχι μόνον τὴν ψεύτικη ἀλλὰ καὶ τὴν εὐκαιρινὴ ἐπίφασιν καὶ μάλιστα ἀκόμη καὶ οἱ ἐξαίρεσεις, τίς ὁποῖες τυχὸν κάνουν χάριν τῆς ὁμορφιάς, ἀναφέρονται μᾶλλον στὴν ἐνδεὴ παρὰ στὴν αὐτόνομη ἐπίφασιν. Κτυποῦν ὄχι μόνον τὸ ἀπατηλὸ φτιασιδί πού ἀποκρύπτει τὴν ἀλήθεια καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ἐκπροσωπεῖ τὴν πραγματικότητά· ἐξάπτονται ἀκόμη καὶ ἐναντίον τῆς εὐεργετικῆς ἐπίφασης, ἡ ὁποῖα συμπληρώνει τὴν κενότητα καὶ καλύπτει τὴν ἀθλιότητα — ἀκόμη καὶ ἐναντίον τῆς ἰδεατικῆς ἐπίφασης, ἡ ὁποῖα ἐξευγενίζει μιὰ χυδαία πραγματικότητά. Ἡ ἀνειλικρίνεια τῶν ἡθῶν προσβάλλει δικαίως τὸ αὐστηρὸ τους αἰσθημα τῆς ἀλήθειας· κρίμα μόνον πού συμπεριλαμβάνουν στὴν ἀνειλικρίνεια τούτη ἀκόμη καὶ τὴν εὐγένεια. Δὲν τοὺς ἀρέσει πού ἡ ἐξωτερικὴ ψεύτικη λάμψη συσκοτίζει τόσο συχνὰ τὴν ἀληθινὴ ἀξία¹⁰²· ἀλλὰ δὲν τοὺς δυσχεραστεῖ λιγότερο τὸ νὰ προσπαθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀξία καὶ ἐπίφασιν καὶ νὰ μὴν ἀπαλλάσσει τὸ ἐσωτερικὸ περιεχόμενον ἀπὸ τὴν ἀρεστὴ μορφὴ. Τοὺς λείπει τὸ ἐγκάρδιον, τὸ οὐσιώδες¹⁰³ καὶ τὸ στέρεον¹⁰⁴ τῶν προηγουμένων ἐποχῶν, ἀλλὰ θὰ ἤθελαν ἐπίσης νὰ δοῦν νὰ εἰσάγονται καὶ πάλι τὸ ἀπότομον καὶ τραχὺ τῶν πρώτων ἡθῶν, τὸ βαρὺ τῶν ἀρχαίων μορφῶν καὶ ἡ ἀλλοτινὴ γοιθικὴ ἀφθονία. Μὲ κρίσεις τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἀποδεικνύουν στὸ ἴδιον τὸ ὑλικὸ

καθ' ἑαυτὸ ἕναν σεβασμὸ πού δὲν εἶναι ἀντάξιος τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἡ ὁποῖα ἀντιθέτως ὀφείλει νὰ ἐκτιμᾷ τὸ ὑλικὸ στοιχεῖο μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι σὲ θέσιν νὰ ἀποκτᾷ σχῆμα καὶ νὰ ἐπεκτείνει τὸ βασίλειον τῶν Ἰδεῶν. Τέτοιαις φωναῖς, συνεπῶς, δὲν χρειάζεται νὰ τις ἀκούει πολὺ ἡ καλαισθησία τοῦ αἰῶνα μας, ἀρκεῖ μόνον νὰ δικαιώνεται ἐνώπιον ἐνὸς καλύτερου δικαστῆ. Ἐκεῖνο πού μπορεῖ νὰ μᾶς ἐπιρρίψει ὡς μομφὴ ἕνας ὑπέρμετρα αὐστηρὸς δικαστὴς τῆς ὁμορφιάς δὲν εἶναι ὅτι ἀποδίδομε ἀξία στὴν αἰσθητικὴ ἐπίφασιν (ἀπέχομε πάρα πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ κάνομε τοῦτο ἐπαρκῶς), ἀλλὰ ὅτι δὲν ἔχομε ἀκόμη κατορθώσει τὴν καθαρὴν ἐπίφασιν, ὅτι δὲν ξεχωρίσαμε ἀκόμη ἐπαρκῶς τὴν ὑπαρξὴ ἀπὸ τὰ φαινόμενα καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δὲν διασφαλίσουμε αἰῶνα τὰ σύνορα καὶ τῶν δύο. Τῇ μομφῇ τούτῃ θὰ τὴν ἀξίζομε γιὰ ὅσον καιρὸ δὲν θὰ μπορούμε νὰ ἀπολαμβάνομε τὸ ὠραῖο τῆς ζωντανῆς φύσης χωρὶς νὰ τὸ ποθοῦμε, δὲν θὰ μπορούμε νὰ θαυμάζομε τὸ ὠραῖο τῆς μιμητικῆς τέχνης χωρὶς νὰ ἀναζητοῦμε ἕναν σκοπὸ — γιὰ ὅσον καιρὸ δὲν παραδεχόμεστε στὴν φαντασία μιὰ δική της ἀπόλυτη νομοθεσία καὶ δὲν ὑποδεκνύομε τὴν ἀξιοπρέπειά της μὲ τὸν σεβασμὸ πού ἀποδίδομε στὰ ἔργα της.